

A kisegyházakat betiltó rendeletről a rögtönítélő bíróság működéséig

*Egy konkrét eset tükrében**

A Horthy korszakban a kisegyházakkal szemben számos diszkriminatív jogszabályt hoztak. A második világháború kitörése a honvédelem érdekeit sértő „szekták” még szélesebb körű üldözésének teremtette meg a jogi alapjait. Az 1939-ben meghozott, egyes kisegyházakat betiltó, valamint a kitiltásról és a rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá helyezésről szóló rendeletek, továbbá a szintén ebben az évben megalkotott honvédelmi törvény és a változatlanul hatályban lévő katonai büntető törvénykönyv alapján a „szekták” tagjaira súlyos ítéletek kiszabása várt. A honvédelmi törvény által bevezetett „kivételes hatalom” intézménye azonban messze túlmutatott a kisegyházak üldözésén. A törvény visszaállította az általános honvédelmi kötelezettséget és nagyobb teret kapott a statáriális bíraskodásra vonatkozó szabályozás. Bel- és külpolitikai szempontból is jelentőséggel bírt a honvédelmi törvény, hiszen annak a jogalkotási periódusnak volt fontos állomása, amely egy gyors ütemű hadseregfejlesztést, a társadalom militarizálását és az ennek megfelelő államszervezet kiépülését, továbbá a háborúban való részvétel mibenlétét határozta meg. Szálasi Ferenc hatalomra kerülését követően jelentős szerep jutott a rögtönítélő bíróságoknak. A Nemzeti Számonkérő Különítmény Budapesten, majd a sopronkőhidai fegyházban számos halálos ítéletet hozott. Az 1944 végén és 1945 elején a sopronkőhidai fegyházban működő vészbíróság ítéletei nyomán 13 személyt végeztek ki. A kivégzett antifasiszta ellenállók és politikusok között volt Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő és egy kisegyház-tag, a levante-, majd a katonai szolgálatot elutasító Dely Lajos is. Utóbbi, testvérével együtt került Sopronkőhidára és őket a Jehova Tanúi „szekta” tagjaként ítélték el. Dely Lajost demonstratív okokból Sárváron akasztották fel, míg testvére 15 év fegyházbüntetést kapott és végül Németországban nyerte vissza szabadságát. Konkrét példájukon keresztül képet alkothatunk

* A kutatást és a tanulmány megírását az Arnold Liebster Stiftung támogatta. Szeretném megköszönni a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház képviselőinek, elsősorban Jankovics Tibornak és Simon Andrásnak a segítségét, továbbá a kutatás során megkeresett Jehova Tanúinak adatközléseit és Mostbacher János Jehova Tanúja egyházkutató kutatói támogatását!

a kialakult joggyakorlatról, egy vallási kisebbség tagjainak szankcionált magatartási formáiról és egy „szekta” belső szabályairól. A sopronkőhidai fegyházban fogvatartott nomenklatúra visszaemlékezései alapján rálátásunk nyílik a rögtönítélő bíróságok és nyilas államszervezet működésére.

I. A KISEGYHÁZAKAT BETILTÓ RENDELET

A Horthy-rendszer belügyminisztere azonnali hatállyal, 1939. december 2-án betiltotta számos egyház működését.^[1] Dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi, valamint Radocsay László igazságügy miniszterrel „egyetértve” „a honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működésének megszüntetéséről” hozott rendelete kiterjedt a millenistákra („nazarénusok, adventisták, hetednapos szombatosok, Jehova Isten tanúi”) és más „szektákra” („Istengyülekezet, őskeresztények, pünkösdisták”).^[2] A második világháború kitörése után néhány hónappal azért került sor a rendelet kiadására, mert a szabadegyházak^[3] vagy más néven kisegyházak^[4] sértették „...a katonai szolgálati kötelezettség és az erre vonatkozó parancsok megtagadásával a katonaság intézményét, a történelmi egyházak hitelveinek és vezetőinek támadásával a bevett és törvényesen elismert vallásfelekezetek békés együttműködését, hitelvi felfogását s híveinek vallásos érzületét, ezekkel együtt közvetlenül vagy közvetve a közrendet és a közbiztonságot”. A rendelet máshol úgy fogalmaz, hogy a „szekták” betiltásának indoka: „...az állampolgárokat a honvédelmi, a legszen- tebb állampolgári kötelességük teljesítésétől eltéríteni törekszenek”. Létük és tevékenységük „a honvédelem érdekeit veszélyezteti” valamint „honvédelem- és államellenes”.^[5]

A rendelet egyben meghatározta, hogy „amennyiben a felsorolt szekták működésüket” „a tilalom ellenére is folytatnák”, akkor velük, illetve tagjaik és vezetőikkel szemben a rendőrségnek milyen jogszabályok alapján, miként kell eljárnia. Két törvényre és egy rendeletre, valamint annak végrehatási utasítására hivatkozott a jogszabályalkotó. Az egyik hivatkozott törvény az egyesülési szabadságról szóló törvény. Ennek különböző elkövetési magatartással történő megsértése hónapokig vagy évekig tartó elzárást vont maga után.^[6] A rendeletben nevesített

[1] Jehova Tanúi magyarországi üldözése nem ezzel a rendelettel vette kezdetét. Üldözésük a megjelenésüktől kezdődően, az 1910-as évektől kezdve folyamatosnak volt mondható.

[2] 650. A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 363.500. sz. rendelete, a honvédelem érdekeit veszélyeztető szekták működésének megszüntetéséről. (MRT, 1940, 2376–2377.)

[3] Rajki – Szigeti, 2012, 11–25.

[4] Fazekas, 1996, 167–214.

[5] A bekezdésben szereplő idézetek helye egyaránt: 650. A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 363.500. sz. rendelete. (MRT, 1940, 2376–2377.)

[6] 1938. évi XVII. tc. Az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlásáról. (Kihágás: 2–6 hónapig terjedhető elzárás. Véttség: 6–24 hónap fogház.) 2. §., 4–7. §.

másik törvény a honvédelmi törvény volt.^[7] Ennek hatálya alá tartozott – az ebben az összefüggésben releváns – a gyülekezési joggal való visszaélés és sajtórendészeti intézkedések megszegésének tényállása.^[8] Ezek megvalósulása esetén két évig terjedő fogház volt a büntetés.

Keresztes-Fischer Ferenc rendelete hivatkozik még a gróf Teleki Pál miniszterelnök által néhány hónappal korábban kiadott, „a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyelet vagy őrizet alá helyezésről” szóló rendeletre,^[9] továbbá annak végrehajtási szabályaira.^[10] Ezek a rendeletek vezették be a kisegyházak tagjaival szemben is oly gyakran alkalmazott rendőri felügyelet, ideiglenes őrizetbe vétel és a rendőrhatósági őrizet alá helyezés, más néven internálás intézményét.

II. A HONVÉDELMI TÖRVÉNY ÉS A KATONAI BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV

A zsidótörvények mellett a Horthy-korszak ezen időszakának legfontosabb jogi „lenyomata” az új, 1939-es honvédelmi törvény. Ennek jelentősége messze túlmutat a már idézett és a gyülekezési jog, valamint sajtószabadság korlátozásával összefüggő bekezdéseken. A Honvédelmi törvényben került részletes meghatározásra „a kivételes hatalom” mibenléte, a rendészeti szabályok sora és kapott nagyobb teret a rögtönbíráskodásra vonatkozó szabályozás. A törvény visszaállította az általános honvédelmi kötelezettséget és a 14–70 év közötti magyar állampolgárokat, nemre való tekintet nélkül, békében és háborúban egyaránt honvédelmi munkára kötelezhetővé tette. Megerősítette a levanteintézményt, ezáltal az ifjúság fasiszta szellemű nevelésére nyílt nagyobb lehetőség. Bevezette a „közérdekű munkaszolgálatot”, amely a zsidók és a kisegyház-tagok katonai szolgálatával kapcsolatban bír majd hamarosan fontos hivatkozási alappal és súlyos következményekkel. Lehetővé tette, hogy „a hadsereg beleavatkozhatson a politikai életbe”, hogy „a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat jöjjön létre”.^[11]

[7] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. (MTt, 1939. 6–105.)

[8] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. V. Fejezet. A honvédelem érdekeit veszélyeztető egyéb bűncselekmények. Gyülekezési jog korlátozása tárgyában tett intézkedések megszegése. 197. §. Sajtórendészeti intézkedések megszegése. 198. §. (MTt, 1939, 106–107.)

[9] 350. A m. kir. minisztérium 1939. évi 8.130. M. E. sz. rendelete, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyelet vagy őrizet alá helyezésről. [Számos forrásban tévesen, pont nélkül írják a rendelet számát: „8130/1939.”.] A rendelet 1939. 09. 01-én jelent meg, a végrehajtási utasításának megjelenésével azonos napon. (MRT, 1940, 1269.)

[10] 405. A m. kir. belügyminiszter 1939. évi 760. sz. rendelete, a kitiltásra, valamint a rendőrhatósági felügyeletre és az őrizet alá helyezésre vonatkozó részletes szabályok megállapításáról. (A rendeletet Dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter adta ki 1939. 09. 01-én.) (MRT, 1940, 1450–1458.)

[11] Juhász, 1964, 16.

A büntető rendelkezések a honvédelmi törvény hetedik részében és összesen hét fejezetben kerültek részletes szabályozásra.^[12] A „szektaként” betiltott kisegyházak antimilitarista nézeteket valló csoportjai a Jehova Tanúi, a nazarénusok és az adventistákhoz sorolt reformadventisták voltak. A honvédelmi törvény büntető rendelkezései közül az antimilitarista vallási csoportokkal szemben általában a levente- és hadkötelezettséggel^[13] összefüggő és a honvédelem ellen irányuló izgatás tényállásait^[14] alkalmazták. Ritkábban fordult csak elő büntetés kiszabása a honvédelmi munkakötelezettséggel összefüggő bűncselekmények elkövetése alapján.^[15]

A leventekötelezettséggel összefüggő bűncselekményeket összesen hat törvényi tényállással kívánták büntetni. Büntetni rendelték a 18 alatti és feletti leventeköteles személyt, ha orvosi vizsgálaton, leventeképzésen vagy gyakorlaton nem jelent meg, továbbá ha levente előljáróval szemben tiszteletlenül viselkedett, valamint ha a leventekötelezettséget kijátszotta. A leventekötelezettség a törvényben olyan honvédelmi-politikai védelmet kapott és ezáltal olyan súllyal jelent meg, hogy a törvény nem csak az erre kötelezett személyt, de annak törvényes képviselőjét (atyját, gyámját), szállásadóját, munka- és szolgálatadóját is büntetni rendelte, amennyiben az illető a kötelezettség teljesítését megakadályozta. A törvény azonban még ennél is tovább ment, hiszen külön tényállást alkotott arra az esetre, ha valaki kifejezte egyet nem értését magával a levente intézménnyel szemben. Ő a „gyűlöletre izgatás”, az „engedetlenségre” vagy a „leventeintézmény ellen irányuló” izgatás továbbá, rágalmozás és becsületsértés tényállása alapján volt büntethető,^[16] a fenytéstől kezdve két hónapig terjedő elzárással.

A honvédelmi törvény még számos, a hadkötelezettséggel összefüggő bűncselekményt nevezett meg.^[17] Ezek közül „a bejelentési, jelentkezési és megjelenési kötelezettség elmulasztása”^[18] vagy „a behívó parancs iránt tanúsított engedetlenség és csábítás”^[19] tényállás volt a leggyakoribb. (A felsoroltak egy évig terjedő fogháztól öt évig terjedő börtönbüntetéssel voltak büntethetők.)

[12] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések. I-VII. Fejezet. 171-221. §. (MTt, 1939, 95-121.)

[13] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések I. Fejezet. A leventekötelezettséggel összefüggő bűncselekmények. 171-176. §.; II. Fejezet. A hadkötelezettséggel összefüggő bűncselekmények. 177-183. §. (MTt, 1939, 95-97. és 97-106.)

[14] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. V. Fejezet. A honvédelem érdekeit veszélyeztető egyéb bűncselekmények. Honvédelem ellen irányuló izgatás. 196. § (1) (2). (MTt, 1939, 106.)

[15] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. III. Fejezet. A honvédelmi munkakötelezettséggel és a légvédelmi kötelezettséggel összefüggő bűncselekmények. 184-190. §. (MTt, 1939, 100-103.)

[16] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések I. Fejezet. A leventekötelezettséggel összefüggő bűncselekmények. Leventeintézmény ellen irányuló izgatás. 175. §. (MTt, 1939, 97.) Felhatalmazás leventeintézmény ellen irányuló rágalmozás és becsületsértés esetében. 176. §. (MTt, 1939, 97.)

[17] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések. II. Fejezet. A hadkötelezettséggel összefüggő bűncselekmények. 177-183. §. (MTt, 1939, 97-100.)

[18] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések. II. Fejezet. A bejelentési, jelentkezési és megjelenési kötelezettség elmulasztása. 177. §. (MTt, 1939, 97-98.)

[19] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések. II. Fejezet. A behívó parancs iránt tanúsított engedetlenség és csábítás. 181. §. (MTt, 1939, 99.)

A vallási csoportokat betiltó rendeleten és a honvédelmi törvényen kívül hatályban volt a katonai büntetőtörvénykönyv és annak módosítása is.^[20] A 18–20 évesnél idősebb és katonai szolgálatra kötelezett vagy a már korábban többször a honvédelmi kötelezettségek elutasításával összefüggésben megbüntetett férfi „szektatagokkal” szemben gyakran nem a korábban említett jogszabályok alapján szabtak ki büntetéseket. Magyarország hadbalépését követően velük szemben leggyakrabban a hűtlenség^[21] vagy a függelemsértés^[22] tényállását alkalmazták, a háború idején foganatosítható büntetésekkel és büntetési tételekkel (hűtlenség esetén az 5–15 évig terjedő fegyházbüntetéssel, életfogytig tartó fegyházzal vagy halállal büntetendő cselekmények).

III. A KIVÉGZÉS POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI HÁTTERE

A kisegyházak betiltása a Horthy-rendszer lényegéből fakadt, és összhangban állt bel- és külpolitikájával. Gróf Teleki Pál volt már ismét a miniszterelnök, amikor a második zsidótörvény meghozatalával a zsidókkal szemben további szigorításokat vezettek be. Teleki korlátozta ugyan a nyilasok előretörését, de a szélsőjobboldal az 1939-es választásokon nagyon megerősödött. Teleki kivételes hatalmat léptetett életbe és korlátozta a politikai jogokat. 1938 őszén magyar csapatok vonultak be Felvidékre, majd 1939 tavaszán, Csehszlovákia német megszállásával egyidejűleg Kárpátaljára. Magyarország korábban csatlakozott az Antikomintern paktumhoz, majd kilépett a Népszövetségből. Bel- és külpolitikáját – a német befolyás alatt álló többi országhoz hasonlóan – egyaránt a jobbratolódás, a németbarátság és a németekéhez hasonló fasiszta módszerek alkalmazása jellemezte. A revíziós politikával összhangban állt az erőltetett ütemű hadseregfejlesztés, és a hadiipar radikális fejlesztése (győri fegyverkezési program). A háborús konjunktúra kialakulásával a nemzetgazdaság militarizálása volt a rendszer célja.

A magyarországi „szekták” betiltása szintén német mintára történt. A faszálódó és háborúra készülő Magyarországon a zsidók és a kisegyházak jogfosztásának és üldözésének náci előzményei nyomon követhetők. Hitler hatalomra kerü-

[20] 1930. II. tc. A katonai büntetőtörvénykönyvről. (MT, 1930, 7–116.; Ennek módosítása: 1930. évi III. tc. A katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről. Uo. 81–116.)

[21] 1930. évi III. tc. A katonai büntetőtörvénykönyv életbeléptetéséről és a közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek ezzel kapcsolatos módosításáról és kiegészítéséről. II. Fejezet. A katonai bűnvádi perrendtartás módosítása és kiegészítése. 2. A katonai büntetőbíráskodás terjedelme tekintetében. 8. §. (MT, 1930, 84–85.) III. fejezet. A közönséges büntetőtörvények egyes rendelkezéseinek módosítása és kiegészítése. I. Mind a polgári, mind a katonai bíráskodás körében. 1. A hűtlenség tekintetében. 57–71. §. (Uo. 101–108.)

[22] 1930. II. tc. A katonai büntetőtörvénykönyv. Második rész. Katonai büntettek és vétségek s büntetéseik. I. Fejezet. A függelemsértés. 66–76. §. (MT, 1930, 33–42.)

lésétől kezdve, 1933-tól üldözte a különböző és számára elfogadhatatlan politikai és vallási csoportokat.^[23] Az első betiltott vallási csoport éppen a Jehova Tanúi egyház volt. A velük szembeni első betiltó rendelet kiadására már 1933. április 30-án sor került. Akárcsak a nácizmus politikai ellenfeleit, őket is védőőrizet alá helyezték és 1933-tól koncentrációs táborokba hurcolták. A Jehova Tanúi üldözése Németországban 1936-tól még szigorúbb lett, amikor a Gestapo különleges egységet alakított a megfigyelésükre. Tömeges letartóztatásuk három szakaszban történt 1936 és 1937 között. A magyar belügyminiszteri rendelet kiadásakor a német koncentrációs táborok foglyainak 5–10 százalékát már a német Jehova Tanúi tették ki. Így nem volt véletlen, hogy nekik itt külön egységes színjel bevezetésére került sor (lila háromszög). A német terjeszkedés során Ausztriában, Szudéta-vidéken, Csehországban majd a világháború kitörése után Lengyelországban, Hollandiában, Belgiumban, Luxemburgban és Franciaországban stb. is üldözték Jehova Tanút.^[24]

Szálasi Ferenc hatalomra kerülése után Magyarországon fokozódott mindazok üldözése, akik nem értettek egyet a Nyilaskeresztes Párt politikájával. A német és nyilas ellenességet éppúgy a legszigorúbban büntették, mint a háborúellenes megnyilvánulásokat. Budapest kiürítése után Szálasi miniszteriumai 1944 novemberétől kezdve a Nyugat-Dunántúlra tették át székhelyüket. A nyilas államgépezet Németország és a Dunántúl védelmében a lakosság teljes mozgósítását tűzte ki célul. A katonai szolgálatra alkalmas hadköteleseket – a legfiatalabb leventeszolgálatra kötelezettektől kezdve – Németországba akarta küldeni, másokat kényszermunkára kívánta hajtani. Rendszeresen tartottak razziákat, amelyek során katonaszökevényeket, katonaköteles, de be nem vonult férfiakat, szökésben lévő munkaszolgálatosokat, „lézengő” katonákat, idegen állampolgárokat, hadifoglyokat, zsidókat fogtak el. Őket jobb esetben internálták, de sokukat rögtönítélő bíróság elé állították és kivégezték, másokat az elfogás helyszínén felkoncolták a csendőrök.^[25]

Magyarország nagyobbik része felszabadult, miközben Szálasi folyamatosan építette hatalmát a Nyugat-Dunántúlon. A Szálasi-féle államigazgatás legfontosabb állomáshelyei Sopron, Szombathely és Sárvár lettek. Szálasi parlamentje pl. Sopronban ülésezett, a Belügyminisztérium Szombathelyre és Sárvárra költözött. Vajna Gábor belügyminiszter és a Törvényelőkészítő osztály Szombathelyen állomásozott, míg a belügyi államtitkárok, a pártmegbízott, valamint az Elnöki osztályon belül működő csendőrségi szolgálati és rendőrségi osztály stb. Sárvárra került. Ugyancsak itt állították fel 1945 márciusában a Nemzeti Számonkérő Különítmény (továbbiakban: Számonkérő Különítmény) parancsnokságát, akárcsak a Nyomozó osztály központját. Az ún. közbiztonsági értekezleteket is ezeken a településeken tartották, ahol az aktuális belügyi, csendőrségi, rendőrségi és

[23] A betiltott vallási kisebbségek köre hasonló volt, mint később Magyarországon, így pl. betiltották a Hetednap Adventista Reformmozgalmat. 1938-ban összesen 39 vallási csoportot tiltottak be Németországban. (Dirksen, 2005, 433.)

[24] Dirksen, 20005, 431–447.

[25] Teleki, 1974, 275.

„zsidóügyeket” tárgyalták meg. Vajna Gábor irányítása alatt állt a sopronkőhidai fegyház, ahol személyesen is megjelent 1945. február elején.^[26]

A Számonkérő Különítmény sárvári parancsnoka és egyben a nyomozati osztály vezetője Orendy Norbert^[27] csendőr ezredes volt, akit a népbíróság 1946-ban háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítél és kivégeztetett. Orendy 1945. február 13-án Sárvár elöljáróját arról értesítette, hogy a község főterén bitófát fog felállítani a rémhírterjesztők és hazaárulók elrettentésére. A bitófa felállítására sor is került és itt végezték ki a Jehova Tanúja Dely Lajost, aki nem engedelmeskedett a katonáskodás kötelezettségének. Mint utólag már tudható: 1945-ben Sárvár főterén egyedül őt akasztották fel.^[28]

IV. A DELY CSALÁD

1. fénykép: A Dely család Bókaházán (ismeretlen szerző, kb. 1941)^[29]

[26] Kovács, 2008, 248-249.

[27] Orendy [Orendi] Norbert (a. n. Heinning Sarolta [Heining Sarolta]; Beszterce, 1898. 11. 17. – Budapest, 1946. 06. 18.) csendőrezredes, a Nemzeti Számonkérő Különítmény parancsnoka. Az ő parancsára tartóztatták le Budapesten többek között Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Kiss Jánost, akiket később kivégeztek. 1945-ben Németországba menekült, ahol amerikai fogságba esett. A népbíróság Budapesten háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték.

[28] A Vas Megyei Levéltár közlése szerint 1945. 01. és 1945. 05. között, a sárvári és a Sárvár környéki halotti anyakönyvekben Dely Lajoson kívül nem található kivégzett személy halotti bejegyzése. MNL VaML IV-446/a/832. köt. Sárvári anyakönyvi kerület halotti anyakönyvi másodpéldánya 1941-1945; MNL VaML IV-446/a/846. köt. Sárvár-vidéki anyakönyvi kerület halotti anyakönyvi másodpéldánya 1941-1951. Anyakönyvi adatszolgáltatás. Pup Csilla elektronikus levele. Szombathely, 2015. 05. 21. Iksz.: VaML/649-2/2015. Szeretném megköszönni a VaML munkatársainak, Benczik Gyula levéltári kezelőnek, Mayer László levéltárosnak és Pup Csilla könyvtárosnak a segítséget!

[29] Az archív képek Mostbacher János képgyűjteményéből származnak.

Dely Lajos^[30] és öccse, Dely József^[31] a Zala megyei Bókaházán született.^[32] A Dely^[33] szülők, Dely Márton és felesége, Pauer Mária^[34] a Keszthelytől nyugatra lévő, akkor mintegy 600 fős, ma már mindössze 300 lelket számláló községben élt. A szegényparaszti családban nyolc gyermek, négy lány és négy fiú született 1910 és 1926 között.^[35] Az anyakönyvi bejegyzések szerint a család római katolikus vallású volt.^[36] Dely Mártonné Bókaházán megismerkedett a Jehova Tanúinak a tanításával és 56 évesen, 1942-ben alámerítkezett (megkeresztelkedett). Egyházának tanítása szerint ekkor „elfogadta az igazságot” és hivatalosan is a Jehova Tanúi gyház tagja lett.^[37] Férje sem ekkor, sem később nem követte őt ebben.

A Horthy-rendszer Államvédelmi Központja 1942 szeptemberében országos akciót indított a Jehova Tanúi ellen. Ennek keretében a csendőrök mintegy 1200

[30] Dely Lajos (a. n. Pauer [Pajer, Pajor] Mária; Bókaháza, 1924. 05. 08. – Sárvár, 1945. 03. 12.) földműves. Bókaházi lakos.

[31] Dely József (a. n. Pauer [Pajer, Pajor] Mária; Bókaháza, 1926. 03. 30. – Zalaegerszeg vagy Keszthely, 1994. 01. 22.) Jehova Tanúja, földműves, traktoros. Bókaházi lakos. A Jehova Tanúja Dely József értelemszerűen nem azonos Dely József honvéd alezreddessel, aki Mindszenty József bíboros rétségi kiszabadításában részt vett 1956-ban.

[32] A Dely család Bókaházán a Rákóczi Ferenc utcában lakott.

[33] A Dely-Deli család vezetéknévét kétféleképpen írják. A kivégzett Dely-Deli Lajos születési anyakönyvében „Dely” írásmód szerepel (Születési anyakönyvi kivonat. Sorozat: AA szám: 0442177. Anyakönyvi hivatal: Zalacsány. Anyakönyvi szám: 26/1924. Zalacsány, 1996. 08. 09. MJTE Archívum ÉL Dely Lajos. Nytsz.: nincs). Dely-Deli Lajos halotti anyakönyvében „Deli” írásmód található (Hungary Civil Registration, 1895–1980 Vas Sárvár Deaths [Halottak] 1941–1945. 31. o. 66. fsz. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK2-9WRZ?mode=g&i=230&wc=923S-FM4%3A40681801%2C60169101%2C60352601%3Fcc%3D1452460&cc=1452460>, utolsó letöltés 2016. 01. 06.). Ugyancsak „Deli”-ként szerepel a hadifogoly nyilvántartásban (Hadifogoly-adatbázis: IQSYS. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum [HM HIM], valamint a KFKI ISY Informatikai Kft <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=T&id=32590>, utolsó letöltés 2016. 01. 06. – a továbbiakban Hadifogoly-adatbázis). Dely-Deli Lajos testvéreinek születési és házassági anyakönyveiben az édesapa vezetéknéve, hol így, hol úgy szerepel. Ugyanez mondható el gyerekek anyakönyvei esetében is. A tanulmányban szereplő, idézett forrásokban és néha egy forráson belül is különbözőképpen írták a vezetéknévet. Dely-Deli Lajos neve az emléktáblákon következetesen „Deli” írásmóddal szerepel. Olyan dokumentummal sajnos nem rendelkezünk, amit Dely-Deli Lajos saját kezűleg írt volna alá. Dely-Deli József lányának névhasználata és elmondása szerint, valamint a családot kezdettől fogva jól ismerő, bókaházi Németh Béláné született Andor Margit közlése alapján a „Dely” írásmód a helyes. (Dely Éva. Telefoninterjú, 2016. 01. 15. és Németh Béláné született Andor Margit. Telefoninterjú, 2016. január 14.) Így a Dely írásmóddal használok a család tagjainak vezetéknévét, kivéve, ha idézetről van szó.

[34] A Pauer, Pajer, Pajor vezetéknév egyaránt szerepel a különböző anyakönyvi jegyzőkönyvekben. A helyes írásmód minden bizonnyal a „Pauer”, így következetesen így használok a vezetéknévet, kivéve, ha idézetről van szó.

[35] Dely Márton (a. n. Tóth Teréz; Alsócsány, 1885. 01. 20. – Bókaháza, 1960. 06.) és felesége, Pauer Mária (a. n. Dávid Mária; Alsócsány, 1886. 07. 14. – Bókaháza, 1960. 05.), bókaházi földművesek.

[36] Dely Anna születési anyakönyvi bejegyzése szerint, ekkor, 1915. 03. 14-én a Dely család római katolikus vallású volt.

[37] A Jehova Tanúi egyház különbözőképpen nevezte a vele valamilyen szintű, de intenzív hitéleti kapcsolatban állókat 1994 előtt és után. A korábbi terminológia szerint alámerítkezéssel, a későbbi szerint megkeresztelkedéssel lett valaki az Egyház tagja. Ehhez hasonlóan, a még alá nem merítkezett érdeklődő korábbi hivatalos megnevezése „a gyülekezettel elismerten kapcsolatban álló” volt, később pedig „keresztetlen hírnök” lett.

Tanút, azok családtagjait és a hitükkel szimpatizáló személyt hurcoltak el otthonaikból. Köztük volt Pauer Mária is, aki a nagykanizsai internálótáborba került. Fennmaradt levéltári dokumentumok szerint a Magyar királyi honvéd vezérkar főnökének bírósága Nagykanizsán 11 férfi és 12 nő Jehova Tanúját ítélte el 1942. november 19-én.^[38] A férfiak közül a legsúlyosabb büntetés életfogytig tartó fegyház, a legkisebb büntetés négy év fegyház volt. A nők 2–6 évig tartó fegyházbüntetést kaptak.^[39] Dely Mártonné^[40] három év fegyházbüntetést kapott. A férfi elítélteket a váci, míg a nőket a márianosztrai országos fegyintézetbe szállították 1942. decemberében.^[41] Delyné Pauer Mária kénytelen volt otthon hagyni a két kiskorú fiát, Józsefet és Lajost, és nevelésüket a nem Jehova Tanúja férjére bízni. Pauer Mária Márianosztrán 3–4 hónap fogva tartás után, „családi okok miatt” elhagyta hitét és ezért hazatérhetett.^[42] A Jehova Tanúi Egyház szabályai szerint a hit elhagyása kiközösítést von maga után. Pauer Mária bűnbánatot tartott, majd ismét az Egyház tagja lett.^[43]

A négy Dely fiú legidősebbike, Márton^[44] nem volt Jehova Tanúja. Katonai szolgálattal azonban nem kellett számolnia, mivel fizikailag nem volt egészséges és nem hívták be. A születési sorrendben a következő fiú, az 1920-ban született Dely Sándor^[45] sorkatonai szolgálatra történő behívása idején nem volt Jehova Tanúja, így nem okozott neki lelkiismereti problémát a fegyverfogás. A keleti fronton, Ukrajnában teljesített katonai szolgálatot, majd orosz fogságba esett és csak 1948 körül térhetett haza.

[38] Pető György p. [polgári] e. [egyén] és társai elítélteknek a váci kir. [királyi] orsz. [országos] fegyintézetbe, illetve a márianosztrai kir. büntetőintézetbe leendő szállítása. M. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága. Budapest, 1942. 11. 29. Nytsz.: H.338/42. sz. MJTE Archívuma. Nytsz.: nincs. A dokumentumon a HM HIM HL pecsétje. Az itt felsorolt személyek jogerős, közös ítéletük száma: H.338/42.

[39] Pető György p. [polgári] e. [egyén] és társai elítélteknek a váci kir. [királyi] orsz. [országos] fegyintézetbe, illetve a márianosztrai kir. büntetőintézetbe leendő szállítása. Uo. Budapest, 1942. 11. 29. Uo. 11. o.

[40] Dely Mártonné vezetéknevét következetesen „Delly”-nek írták.

[41] Pető György p. e. és társai elítélteknek a váci kir. orsz. fegyintézetbe, illetve a márianosztrai kir. büntető intézetbe leendő szállítása. Uo. 11. o. Továbbá: Honvéd elítélteknek polgári letartóztató intézetbe beutalása. Budapest, 1942. 12. 04. Nytsz.: 87.843. 1942.I.M.VI.; HM HIM HL, HM 1942. eln. 13.5166. cs.

[42] Németh Béláné született Andor Margit (a. n. Bognár Lujza; Bókaháza, 1934. 01. 27. -) földműves, bókaházi lakos. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

[43] Németh Béláné született Andor Margit közlése. (Telefoninterjú, 2015. március. 22.)

[44] Dely Márton (a. n. Pauer Mária; Bókaháza, 1910 - ?). Nem volt és később sem lett a Jehova Tanúi Egyház tagja. (Mostbacher János elektronikus levele. Pécs, 2015. március 9.)

[45] Dely Sándor (a. n. Pauer Mária; Bókaháza, 1920. 04. 14. - ?) bókaházi földműves. 1948-ban lett a Jehova Tanúi Egyház tagja, később elhagyta hitét. (Mostbacher János elektronikus levele. Pécs, 2015. március 9.)

2. fénykép: Dely Lajos (ismeretlen szerző, Bókaháza, kb. 1940)

A Dely szülőkkel 1944-ben együtt lakott két kisebbik fiuk, József és Lajos, akik ebben az időszakban kezdtek foglalkozni a Jehova Tanúi által hirdetett tanítással. A Szálasi-puccs idején Dely József már betöltötte 18., testvére pedig a 20. életévét. A hatályos Honvédelmi törvény szerint tehát mindkettő katonakorúak voltak már, vagyis tényleges sorkatonai szolgálatra kötelezettek.^[46] A Honvédelmi törvény szerint a leventekötelezettség alsó korhatára 12 év volt.^[47] Nincs tudomásunk arról, hogy 1944 ősze előtt a sorkatonai szolgálat, vagy a leventekötelezettség ügyében megkeresték volna őket.^[48] A család ezen időszakáról tanúskodó Németh Béláné született Andor Margit^[49] azt mondta, hogy a két otthon lévő Dely fiút csak 1944 őszén akarták behívni leventének.^[50]

V. A LEVENTEKÖTELEZETTSÉG TELJESÍTÉSÉNEK MEGTAGADÁSA

A Szálasi-kormány hatalomra kerülése után a honvédelemmel kapcsolatban is számos jogszabályt módosítottak vagy adtak ki. A totális háborús mozgósítás keretében behívták sorkatonának a 16 éves levente korosztályt és a 14–15 éves fiúkat is.

[46] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Harmadik rész. II. Fejezet. Hadkötelezettség. 19.§ (3). (MTt, 1939, 17.)

[47] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Második rész. Leventekötelezettség. Leventekötelesek. 7. §. (MTt, 1939, 8–9.)

[48] Németh Béláné született Andor Margit közlése. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

[49] Németh Béláné született Andor Margit (a. n. Bognár Lujza; Bókaháza, 1934. 01. 27. –) földműves, bókaházi lakos. (Telefoninterjú, 2015. március 19., 2015. március 22.)

[50] Németh Béláné született Andor Margit közlése. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

A nyilas kormány elrendelte a 17 és 37 év között férfi lakosság sorkötelezettségét is. Dokumentumok hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy a Dely fiúk az általános honvédelmi kötelezettség melyik formájának, a leventekötelezettségnek vagy a hadkötelezettségnek (sorkatonai szolgálatnak) nem akartak eleget tenni.^[51] Kénytelenek vagyunk így Németh Béláné született Andor Margit visszaemlékezése alapján valószínűsíteni, hogy a Dely fiúkat a leventekötelezettség teljesítése érdekében hívták be.^[52] Mindez számos okból jelentőséggel bír, de a Jehova Tanúinak hitvallása szempontjából lényegtelen. Mindkét honvédelmi kötelezettség ugyanis egyaránt ellentétes a Jehova Tanúinak hitvallása szempontjából képviselt politikai semlegeség elvével, és alapja a katonai szolgálat vallási okból történő megtagadásának.

A Dely fiúk 1944 végén bujkálással akarták elkerülni a leventekötelezettség teljesítését. Lehetséges, hogy ekkorra vált meggyőződésükké az édesanyjuk által már korábban képviselt vallási felfogás. A csendőrök keresni kezdték őket és felkeresték a család bókaházi otthonát, naponta megjelentek és zaklatták a családot. A család hónapokon keresztül a paraszti kemence tetején bújtatta a fiúkat.^[53] A Delyékkal szemben lakó, a családdal később rokonságba kerülő, már többször idézett Németh Béláné született Andor Margit szerint a csendőrök valakitől megtudhatták, hogy a háznál kell keresni a fiúkat. Később megjelentek a csendőrök mellett a nyilasok is.^[54] A Dely fiúk végül úgy döntöttek, hogy „miattuk mások mindennapjai ne legyenek elviselhetetlenek”,^[55] és valamikor 1945 februárjában feladták magukat. Döntésükben nyilván közrejátszott, hogy a korábban idézett Honvédelmi törvény szerint – a leventekötelezettség elmulasztásával összefüggésben – nemcsak rájuk várt bebörtönzés, de apjukra is.^[56] Döntésüket ugyanakkor nem befolyásolta, hogy még nem merítkeztek alá, tehát hivatalosan nem voltak a Jehova Tanúi Egyház tagjai. Mindenesetre úgy döntöttek, hogy a Bókaházától 67 kilométerre lévő Sárvárra mennek.^[57] Így csendőr vagy nyilas kíséret nélkül, feltehetőleg a Magyar Királyi sárvári 22. Honvéd Kiegészítő Kirendeltség bevonulási központjában jelentkeztek.^[58] Itt feltehetőleg átadták őket a Sárváron is kirendeltséggel rendelkező nyilas Számonkérő Különítménynek. Nem ismerjük a részleteket, de a sorsuk már itt eldőlhetett volna, hiszen a Számonkérő Különítmény

[51] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Első rész. Bevezető rendelkezések. A honvédelmi kötelezettségek tagozódása. 2. §. (MTI, 1939, 6.)

[52] Németh Béláné született Andor Margit közlése szerint nem kézbesítettek nekik behívót. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

[53] Az akkoriban minden falusi házban lévő ovális alakú kemence eleje, Delyéknél fél méter magas, téglából föl volt rakva. A paraván mögött a fiúk jól el tudtak bújni. Németh Béláné született Andor Margit közlése. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

[54] Németh Béláné született Andor Margit. (Telefoninterjú, 2015. március 22.)

[55] Arató, 2002, 7.

[56] 1939. évi II. tc. A honvédelemről. Hetedik rész. Büntető rendelkezések. I. Fejezet. A leventekötelességgel összefüggő bűncselekmények. A leventeköteles gondviselőjének és munkaadójának kihágásai. 172. § (1) (2). (Az apára két hónapig terjedő elzárás vagy pénzbüntetés várt.) (MTT, 1939, 96.)

[57] Németh Béláné született Andor Margit interjúja. (Arató, 2002, 7.)

[58] Dely Lajos személyes adatlapján szereplő alakulat megnevezése. (Hadifogoly-adatbázis, uo.)

„a letartóztatottak esetében a legtöbbször már nem folytatott le semmilyen eljárást, helyben kivégezték őket”.^[59] A korábban leírtak szerint, az Számonkérő Különítmény sárvári parancsnoka, Orendy Norbert csendőr ezredes 1945. február 13-án már a körmendi főtéren bitófa felállítását kezdeményezte. A nyilvános kivégzés helyett azonban a Dely fiúkat ekkor még Sárvárról a 62 kilométerre lévő sopronkőhidai fegyházba vitték.

VI. A SOPRONKŐHIDAI FEGYHÁZ

A sopronkőhidai fegyház^[60] és az itt fogvatartottak történetét 1944. december közepétől 1945. március végéig, illetőleg június közepéig tartó időszakban viszonylag jól ismerjük. A fegyházban történtek a második világháború végének és egyben a magyar történelemnek fontos és gyászos lapjai közé tartoznak.

A nyilas hatalomátvétel után a Soprontól öt kilométerre lévő Sopronkőhidára vitték a bírósági eljárásra váró letartóztatottakat és a már elítélteket.^[61] A közbűntényes feyencek egy részét a németeknek adták át munkára, és helyükre mintegy 500 főt, köztük kb. 80 nőt, zömében politikai foglyokat hoztak az ország különböző pontjairól.^[62] Budapest szovjet csapatok általi körülzárása előtt ide szállították az antifasiszta és a nyilas hatalommal szembekerült politikusokat, katonákat, miniszteriális és bírósági személyeket, rendőrtiszteket, egyházi és más közéleti személyiségeket.^[63] Négy volt miniszterelnök és szintén négy volt miniszter, tábornokok és vezérkari tisztek, kommunisták és ifjúmunkások, partizánok, hercegek, grófok és bárók népesítették be a fegyház egyik szárnyát. A politikai fogvatartottak közül a legismertebb a budapesti Margit körúti fogházból 1944 decemberében ide szállított és itt kivégzett Bajcsy-Zsilinszky Endre,^[64] a politikai és fegyveres antifasiszta ellenállás vezéralakja volt. A később ismertté váló kommunista foglyok a Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt kivégzett Pataky István^[65] és Pesti Barnabás,^[66] valamint a koncepciók perben 1949-ben kivégzett

[59] Papp, 2013.

[60] A sopronkőhidai fegyház korabeli hivatalos neve Soproni Királyi Országos Fegyintézet és Szigorított Dologház volt. A következőkben a fegyház és a börtön megnevezést felváltva használom, mivel a források is általában ezt teszik, miközben lényeges különbség van a szabadságvesztés végrehajtásának fegyház vagy börtön fokozata között.

[61] Almásy, 1984, 24.

[62] Almásy, 1984, 23.

[63] Almásy, 1984, 291–294.

[64] Bajcsy-Zsilinszky [Bajcsy Zsilinszky] Endre, Dr. (a. n. Bajcsy Mária; Szarvas, 1886. 06. 06. – Sopronkőhida, 1944. 12. 24.) jogász, politikus, országgyűlési képviselő, főispán, újságíró.

[65] Pataky [Pataki] István (Budapest, 1914. 09. 21. – Sopronkőhida, 1944. 12. 24.) vasmunkás, vésnök.

[66] Pesti Barnabás [Getzler József, Fächer Barnabás] (Sátoraljaújhely, 1920. 10. 04. – Sopronkőhida, 1944. 12. 24.) vegyészmérnök.

Rajk László,^[67] továbbá a máig közéleti szereplő Vitányi Iván^[68] voltak. Az egyházi személyek közül pedig kétségtelenül a legismertebb, a szintén 1944 végén ide szállított Mindszenty József római katolikus veszprémi püspök, későbbi bíboros.^[69] Ők és az itt maradt köztörvényes bűnelkövetők alkották a sopronkőhidai fegyház foglyait. Ebbe a közegebe került a leventeszolgálatot elutasító két Dely fiú is.

A sopronkőhidai időszakról számos könyv, tanulmány és visszaemlékezés látott napvilágot. A teljesség igénye nélkül ezek között megemlítendő a fegyházba bejáró soproni római katolikus középiskolai paptanár visszaemlékezése,^[70] a későbbi fegyház parancsnok-helyettesnek a fegyház történetét feldolgozó tanulmánya^[71] és a fogvatartottak visszaemlékezései.^[72] Mindezek közül kizárólag Almásy Pál alezredes naplója^[73] és az ennek felhasználásával készült írások^[74] tesznek említést a Dely fiúkról.

[67] Rajk [Reich, Firtos] László [Kirgiz-becenév] (a. n. Mészáros Vilma; Székelyudvarhely 1909. 03. 08. – Budapest, 1949. 10. 15.) kommunista politikus. Sopronkőhidán kivégzés várt rá, de a nyilas államtitkár bátyjának, Rajk Endrének a közbenjárására erre nem került sor. Szabadulása után országgyűlési képviselő, miniszter. Belügyminiszterként felügyelte a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályát (ÁVO) és vallási intézményeket tiltott be. Az első koncepciók per megrendezője, majd koholt vádak alapján őt is halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták.

[68] Vitányi Iván, Dr. (a. n. Szentpály Panna; Debrecen, 1925. 07. 03. –) szociológus, esztéta, politikus, országgyűlési képviselő, újságíró.

[69] Mindszenty [Pehm] József (a. n. Kovács Borbála; Csehimindszent, 1892. 03. 29. – Bécs, 1975. 05. 06.) veszprémi püspök és 26 kispapja 1944. 12. 22-e és 1944. 12. 28-a között volt a fegyház foglya.

[70] Németh Alajos, 1993, 57., 61.

[71] Németh Gyula, 1980, 1–17. A szerző a forrás megjelölésével, vagy anélkül, sokszor idézi Almásy Pál naplóját. A folytatásokban megjelenő és a Soproni Szemle soron következő számaiban közölt tanulmány további részei a fegyház későbbi időszakaival foglalkoznak.

[72] A már idézett Almásy Pál naplóján kívül a szerzők abc sorrendben: Jávor, 1987, 32–59.; Kádár, 1978. II. köt. 764–784.; Kubinyi, 1989, 19–26., 92–103. (Dr. Aranyos Sándor 1944. 12. 24-én szabadult a sopronkőhidai fegyházból, még azelőtt, hogy a Dely fiúk megérkeztek volna oda.); Markos, 1971, 185–334.; Révay, 1946. (A kis példányszámban megjelent könyvet 1950-ben bezúzták és csak néhány példány maradt fenn. A könyv szövegében és a 111 rajz között nem szerepelnek a Dely fiúk.); Szávai, 1994. (A szerző által közölt Sopronkőhidán készült rajzok között a Dely fiúk rajza nem szerepel és nevük a könyvben közölt névsorban sem található meg.); Vitányi, 2014. (Vitányi Iván 1945 januárjában szabadult a sopronkőhidai fegyházból, még azelőtt, hogy a Dely fiúk megérkeztek volna oda.) Vitányi Iván személyes megkeresésemre közölte, hogy csak utólag hallott Dely Lajos kivégzéséről (Budapest, 2016. 03. 21.).

[73] Almásy, 1984. A naplót Révay Kálmán Sopronkőhidán készített színes rajzai illusztrálják. Ezek között a Dely fiúk rajza nem szerepel.

[74] Simonffy, 1981, 317., 320., 330. (A szerző hosszan idézi az akkor még meg nem jelent Almásy Pál naplót és magát Almásy Pált.) Balogh Margit „Dely József” kivégzéséről írt, de valójában Dely Lajos volt a kivégzett elítélt. (Balogh, 1989, 428.)

3. fénykép: Kivégzőfal a sopronkőhidai fegyházban.^[75]

VII. ALMÁSY PÁL ALEZREDES

Almásy Pál^[76] alezredes a nemzeti fegyveres ellenállási mozgalom tagja volt. Letartóztatása után a budapesti Margit körúti börtönbe szállították és a Számonkérő Különítmény katonai alosztálya hallgatta ki. Bajcsy-Zsilinszky Endrével egy perben, de attól különválasztottan vonta felelősségre a nyilas katonai bíróság.^[77] Almásyt öt társával együtt a budapesti statáriális bíróság kötél általi halálbüntetésre ítélte 1944. december 8-án. A vád ellenük a nyilas kormány megdöntésére irányuló kísérlet, a főváros ellenség kezére játszása, a háború mielőbbi befejezésének elősegítése volt.^[78] A rögtönítélő bíróság Almásy Pálnak és két társának végül megkegyelmezett és fegyházbüntetésre ítélték őket. Almásy Pál jogerősen 15 évi fegyházbüntetést kapott.

A Margit körúti fegyházból Almásy Pál Bajcsy-Zsilinszky Endrével és a mintegy 150 fogollyal együtt 1944. december 12-én érkezett meg Sopronkőhidára.

[75] A 3., 4., 6., 7. és 9. képeket a szerző készítette 2015-ben.

[76] Almásy Pál (a. n. Sréter Ilona; Vác, 1902. 07. 08. – Budapest, 1985. 03. 17.) gépészmérnök, tüzér hadnagy, a berlini magyar katonai attasé beosztott tisztje, 1944-ben alezredes, 1945-ben a Hadügyminisztérium csoportfőnöke, 1946-ban altábornagy. 1947-ben eltávolítják a minisztériumból. 1950-ben koncepció perben életfogytiglani büntetésre ítélték. Két évet a váci fegyházban és szintén két évet a Budapesti Gyűjtőfogházban raboskodott. 1956-ban szabadult és 1957-ben megsemmisítették az ítéletét. Kubinyi Ferenc interjúja Almásy Pál altábornaggyal. (Kubinyi, 1989, 9–70.)

[77] Az első rendű vádlott Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, de mint országgyűlési képviselőt megillette a mentelmi jog. Ennek felfüggesztéséhez időre volt szükség.

[78] Almásy, 1984, 22.

Révay Kálmán^[79] huszártiszttel, a katonai ellenállási mozgalom vezetőségi tagjával együtt itt abba a szerencsés helyzetbe került, hogy írnofi munkára választották ki. Az azonos cellában lakó két írnofi szinte teljes mozgási szabadsággal rendelkezett a feygházban, rálátásuk nyílt a büntetés végrehajtási intézet teljes életére, külső hírekhez juthattak és ezeket módjukban állt tovább is adni. Mindezt kihasználva nagyon sokat segítettek fogolytársaiknak és nem mellesleg, mindketten naplót tudtak vezetni. Révay Kálmán művészi színvonalú rajzos, karikatúrás, szöveges naplót vezetett, míg Almásy Pálnak adatokban gazdag napló írására nyílt lehetősége. Almásy Pál lett „az elnöki osztály főírnofa”, az örök által tisztelt, a foglyok által kedvelt „fogházigazgató”.^[80]

Almásy Pál 1945. január 16-tól, a feygház nyugatra telepítéséig, 1945. március 28-ig vezette naplóját. A Németországig tartó menetelés ideje alatt ezt nem tudta folytatni, de mint írnofi, ekkor is el tudott rejteni fogoly névsorokat. A hazatérése után, 1945 júniusában pedig papírra vetette a Sopronkőhida elhagyása után történeteket, dokumentumokat is tartalmazó visszaemlékezése 1984-ben jelent meg először. A kötetben összesen ötször tesz említést a Dely fiúkról.^[81] A velük kapcsolatos első naplóbejegyzését 1945. március 10-én, szombati napon tette: „A bíróság igen nagy aktivitásba fogott. A héten statáriális tárgyalás is volt: két fiatal jehovista [Jehova Tanúja], Dely József és Lajos a vádolt. A vád: katonai szolgálat megtagadása (vallásuk szellemében). Az ítéletet még nem tudjuk”.^[82] A napló soron következő bejegyzésében (1945. március 12., hétfő) az áll, hogy „A két jehovista fiúnak múlt héten volt a statáriális tárgyalása, ma reggel fél 6-ra vitték őket ítélethirdetésre. Az ifjabbikat, aki még nincs húszéves, 15 év feygházra, az idősebbet pedig halálra ítélték, és mindjárt el is vitték Sárvárra, szülővárosába,^[83] hogy ott elrettentő példaként nyilvánosan kivégezzék. A 14. áldozat itt, Sopronkőhidán. Nyugodjék békében! Ez az eset igen megrázott, ráeszméltem arra, hogy bíránk nemcsak gonoszak, de buták is. Jehovisták ellen

[79] Révay [Révai] Kálmán (a. n. Jellinek Ágota, Jellinek Aglája; Dunaharaszti, 1911. 07. 16. – Budapest, 1950. 08. 19.) huszárszázados, rajzoló. Bekapcsolódott a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János vezette ellenállási mozgalomba. Budapesten a Számonkérő Különítmény hadbírósága halálra, majd kegyelemből tízévi feygházbüntetésre ítélt. Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Almásy Pállal együtt vitték Sopronkőhidára. 1945-ben ezredes, 1948-ban vezérőrnagy. A Honvéd Kossuth Akadémia első parancsnoka. A Rajk-perben elítélt Pálffy György altábornagy, Honvédelmi miniszter-helyettes kivégzőosztagának vezénylő tisztje. 1950-ben őt is koholt vádak alapján, az ún. Tábornokok perében (Sólyom-per) ítélték halálra és végezték ki. 1954-ben rehabilitálták.

[80] Novák Károly, Dr. volt sopronkőhidai elítélt nevezi Almásy Pált így, a témakörben készült dokumentumfilmben: Vázlatkönyv-2. Sopronkőhida 1944–45. Révay Kálmán Sopronkőhida 1944–45. 111 vázlat c. könyve alapján. Az MTV Fialal Művészek Stúdiójának és Képzőművészeti Osztályának dokumentumfilmje, 1987. (Rendező: Sólyom László.) Nemzeti Audiovizuális Archívum. <http://nava.hu/id/511806/> (utolsó letöltés 2016 01. 15.) Itt említem meg, hogy a dokumentumfilm és ennek ugyanott elérhető további részei szintén forrásértékűek: Vázlatkönyv-1. Margit körút: 1944. november-december (1987); Vázlatkönyv-3. Kossuth Akadémia (1988). (Ezekben a Dely fiúk nem kerülnek megemlítésre.)

[81] Almásy, 1984, 143–146., 150., 154., 316.

[82] Almásy, 1984, 143–144.

[83] Sárvár ekkor még község volt, Dely Lajos pedig Bókaházán született.

így nem lehet fellépni, ebből a fiúból nem elrettentő példát, hanem mártírt csináltak. Egészséges magyar fiú volt, sajnálom őt.”^[84] A katonai szolgálatmegtagadásért elítélt Dely Lajosnak és testvérének, Dely Józsefnek az ítélete nem lelhető fel.^[85] A kivégzett Dely Lajos neve pedig nem szerepel a kivégzett katonaszökevények névsorában sem.^[86] Nem tudjuk éppen ezért, hogy milyen összetételű hadbíró-ság, milyen paragrafusok alapján hozta meg ítéletét. Általában tudunk csak arról szólni, hogy Sopronkőhidán ebben az időszakban milyen jogi alapokon állt és kiből tevődött össze, továbbá hogyan és hol működött a rögtönítélő bíróság.

A politikai foglyokkal egy időben érkezett Sopronkőhidára „a vezérkari főnök külön bírósága, ami a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága volt, mint (különleges) ítélobíróság. Ez akár hadműveleti területen, akár azon kívül mind katonai, mind polgári személyek felett ítélezhetett.”^[87] A nyilas időszakban ez a hadbíró-ság különböző elnevezésekkel működött. A Dely Lajos halotti anyakönyvében rögzítettekben tudjuk, hogy a Dely fiúk esetében az ítéletet „A Nemzet totális mozgósítása és harcra állításával megbízott m. [magyar] kir. [királyi] Tn. [Tárca nélküli] Min. [Miniszter] mellé beosztott tábornok bírósága, mint rögtönítélő bíróság” hozta meg.^[88] (A tárca nélküli miniszter a később kivégzett Kovarcz Emil^[89] vezérőrnagy, míg a mellé beosztott tábornok Syposs János^[90] vezérőrnagy volt.^[91]) Sopronkőhidán a vérbíróságot dr. Dominich Vilmos hadbíró őrnagy vezette.^[92] Almásy Pál visszaemlékezése szerint „február utolsó napjaiban tűnt

[84] Almásy, 1984, 146.

[85] A Dely fiúk ítélete vagy a rájuk vonatkozó dokumentáció nem lelhető fel: HM HIM Hadtörténelmi Levéltár; MNL Vas Megyei Levéltára, Szombathely; MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. A sopronkőhidai fegyház irattára a németországi kitelepítés előtt leégett. A feltételezések szerint a szabadon bocsátott köztörvényes bűnözők gyűjtötták fel 1945. március 30-án vagy 1945. április 2-án. (Németh Gyula, 1980, 8.) A Németországba tartó gyalogmenet magával vitte és egészen a legvégéig megtartotta a fogvatartottak hivatalos iratait. (Markos, 1971, 414–415.)

[86] HM HIM HL Lymbus HM 1944–45. Kivégzett katonaszökevények, munkaszolgálatosok nevei. HM 1945. Lymbus 100/1945. 6846. cs. A csomó 52 kivégzett adatait tartalmazó lapból áll. Nyilvánvaló, hogy ennél sokkal több katonaszökevényt és munkaszolgálatost végeztek ki az adott időszakban.

[87] Farkas – Kelemen, 2015, 143., továbbá: Almásy, 1954, 24–25.

[88] MNL VaML IV-446/a/832. köt. Sárvári anyakönyvi kerület halotti anyakönyvi másodpéldánya 1941–1945. 31. o. 66. fsz.: 66. Dely Lajos. Bejegyzés időpontja: 1945. 03. 12.

[89] Kovarcz Emil (a. n. Henzelman Iréna; politikus Felsőíreg, 1899. 02. 04. – Budapest, 1946. 05. 02.) vezérőrnagy, a Nyilaskeresztes Párt egyik vezetője, a Szálasi-kormány tárca nélküli minisztere 1944. 10. 06. és 1945. 03. 28. között. 1945-ben amerikai fogságba került. A Budapesti Népbíróság háborús bűncselekmény elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték.

[90] Vitéz Syposs [Sipos] János (Temesrékas, 1887. 12. 21. – Santiago de Chile, 1959. 08. 10.) vezérőrnagy.

[91] Bonhardt, 2007, 212.

[92] Dominich Vilmos, Dr. (1904. 06. 11.–?) jogász, hadbíró őrnagy, a Vezérkar Főnöke Különbíróságának vezetője. Kiss János, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb. rögtönítélő bíróságának tárgyalásvezetője, a sopronkőhidai fegyház és az ott működő bíróság parancsnoka. 1945-ban amerikai majd francia fogságba esett. Állítólag Argentínába menekült.

fel Kőhidán Barcsay Ákos [Árpád]^[93] ny. csendőr alezredes”.^[94] Almásy nyilas ellenőrként írt róla, aki „ahogy hírlett, a márciusban tartott bírósági tárgyalásokon legtöbbször ő volt az elnök...”.^[95] A vérbíróság további személyi összetételéről viszonylag sokat tudunk a sopronkőhidai visszaemlékezésekből és különböző kutatásokból.^[96] Nem tudni azonban, hogy a Sopronkőhidán bíraskodó 10–11 hadbíró közül^[97] a Dely fiúk ügyében kikből állt a hadbíróság, ki volt a katonai ügyész és ki képviselte a védelmüket.^[98] Valószínű azonban, hogy a két, értelemszerűen rendfokozat nélküli Dely fiú esetében nem volt szükség a legmagasabb rangú hadbírókból álló hadbíróság megalakítására.

Nem ismerjük a Dely fiúk elítélésének jogi hivatkozásait sem. Az azonban valószínűsíthető, hogy a Dely fiúk már nem a leventekötelezettség teljesítésének elutasítása miatt kaptak súlyos ítéletet. Tudjuk viszont, hogy 1945. március 7-én egy, „harctéri alkalmasságot felülvizsgáló bizottság”^[99] érkezett a fegyházba, amely a tiszteket, az őrszemélyzetet és a még el nem ítélték ügyét egyaránt felülvizsgálta. Ennek célja az volt, hogy a foglyok között utánpótlást keressen a front-ra.^[100] Nincs adatunk arra, de lehetséges, hogy a Dely fiúkat is „felülvizsgálták”, azaz felajánlották nekik a frontszolgálatot. A naplójában a pontos fogalmazásra törekvő Almásy Pál azt jegyezte fel, hogy a Dely fiúk ellen a vád a „katonai szolgálat megtagadása” volt.^[101] A feltételezés és a töredékinformáció összerakása alapján lehetséges, hogy a Dely fiúk sorsa ekkor, a nyilas felülvizsgáló bizottság előtt pecsételődött meg. Az ajánlat elfogadása ugyanis nyilvánvalóan nemcsak a fegyházból való végleges szabadulást és a kiszabandó büntetés elengedését jelentette volna, hanem a beöltözéssel járó fegyveres katonai szolgálat elfogadását is. Mindemellett ugyanilyen vagy nagyobb valószínűséggel bír, hogy a hadbíróság a Katonai büntetőtörvénykönyvben szabályozott függelemsértés vagy hűtlenség elkövetése miatt ítélte el őket.

[93] Barcsay Ákos keresztnéve helyesen: Árpád. Barcsay [Barcsai] Árpád (1882. 08. 26. – ?) nyugalmazott csendőr alezredes, a Nyilaskeresztes Párt nyomozó-csoportjának vezetője. 1945. március 3-tól ő váltja Dr. Dominich Vilmost a sopronkőhidai fegyház parancsnoki székében. (A Dely fiúk elítélésének idején tehát már ő fegyház parancsnoka.) A fegyház Németországba telepítése során ő gyalogmenet parancsnoka.

[94] Almásy, 1984, 132.

[95] Almásy, 1984, 37.

[96] Kovács Tamás, 2006, 96. Továbbá: Almásy, 1984, 24.

[97] Almásy, 1984, 28.

[98] Dokumentumok hiányában a hadbíróság összetételének megállapítása nem lehetséges, találgatni pedig értelmetlen. Ezzel együtt megemlítenéd, hogy vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc (a. n. Pottyondy Gizella; Kismarton, 1892. 05. 27. – Arnstorf, 1980. 04. 14.) altábornagy, országos főcserkész – akinek a posztumusz rendfokozatát a rendszerváltás után visszaállították – elnöki minőségben részt vett a sopronkőhidai, halálos ítéleteket is kimondó tárgyalásokon. (Markos, 1971, 775–776. Továbbá: Kovács Tamás, 2009, 139–157.)

[99] Almásy, 1984, 141.

[100] Németh Gyula, 1980, 16.

[101] Almásy, 1984, 144.

A polgári személyként, ugyanakkor és ugyanúgy megvalósított katonai bűncselekmény elkövetéséért a két Dely fiú egymástól lényegesen eltérő büntetést kapott. A később megjelent újságcikkek – akárcsak az idézett Almásy Pál – ennek okát Dely Lajos nagykorúságában és Dely József kiskorúságában látták.^[102] Az eltérő ítélet megszületésében valóban az életkor bírt jelentőséggel, de másként. Mindkét Dely fiú nagykorú volt már, de a Katonai büntetőtörvénykönyv szerint halálos ítéletet kizárólag a 20. életévét már betöltött személy ellen lehetett kiszabni. A 18. életévét betöltött személy ellen a hatályos jogszabály szerint „a halállal vagy életfogytig tartó fegyházzal büntetendő cselekmény miatt tíz évtől tizenöt évig terjedő fegyházbüntetést kell megállapítani”.^[103] Dely Lajos a bűncselekmény elkövetésének idején már betöltötte a 20. életévét, Dely József azonban még az ítélethirdetés idején sem töltötte be a 19. életévét.

A hadbírószági tárgyalásokra és ítélethirdetésekre a fegyház épületén kívül lévő iskolaépületben került sor.^[104] (Mindszenty József püspök és a vele együtt fogvatartott kispapok az 1944. december 22-i éjszakát szintén itt töltötték.^[105]) A fegyház főbejáratával majdnem szemben, a településen átvezető főút túloldalán álló iskolaépület és a vele egybeépült kápolna ma is szinte változatlan formában áll.^[106] A ma óvodaként funkcionáló,^[107] 1887-ben feyencek által felhúzott iskolaépület két teremből áll.^[108] Az összevont alsó- és felső tagozatos kőhidai iskolásoknak épült osztálytermekben ülésezett a hadbírószág.^[109] Az épületén semmilyen tábla nem emlékeztet az itt történteke.^[110]

[102] Almásy, 1984, 146.

[103] 1930. II. tc. A katonai büntetőtörvénykönyvről. VII. Fejezet. A beszámítást kizáró, súlyosító vagy enyhítő okok. 48. §. (MT, 1930, 29.)

[104] Markos, 1971, 216., 304. Továbbá: Kubinyi, 1989, 23. Továbbá: A véstörvényszéknek helyet adó sopronkőhidai iskolát „kakasos épületként” írta le és rajzolta le Révay Kálmán. (Révay, 1946, 33–34.) Az épület déli csúcsának tetején lévő fémkakas 1986-ig, az épület felújításig megvolt. Huszár Gyuláné született Farkas Anna (a. n. Rózsadombi Margit; Újkér, 1944. 10. 14. -) óvónő közlése, aki a sopronkőhidai iskolában végezte az általános iskolai tanulmányait. Sopronkőhidai lakos. (Telefoninterjú, 2016. január 16.)

[105] Mindszenty József és kísérete egyetlen éjszakát töltött az iskolaépület tantermeiben, mivel a véstörvényszéknek volt arra szüksége. (Mindszenty, 1989, 9–10.)

[106] Az iskola alsó tagozata 1975-ig működött itt. Az épületben 1978 óta óvoda van. A külön bejáratú, Hétfájdalmú Szűz nevet viselő kápolna – amely sohasem volt azonos a fegyház kápolnájával – ma is a római katolikus egyház használatban áll. Huszár Gyuláné született Farkas Anna közlése. (Telefoninterjú, 2016. január 7.)

[107] Sopronkőhidai tagóvoda, Sopronkőhida, Pesti Barnabás utca 14.

[108] Huszár Gyuláné született Farkas Anna közlése. (Telefoninterjú, 2016. január 7.)

[109] Kubinyi Ferenc interjúja Dr. Aranyos Sándor orvos ezredessel. (Kubinyi, 1989, 98.)

[110] Mindszenty József emléktáblája a fegyház falán kapott helyet. A területet bejártam 2015. október 3-án.

4. fénykép: A sopronkőhidai iskola

A Sopront és környékét ért amerikai és orosz bombatámadások elkerülték Sopronkőhidát. A Számonkérő Különítmény hadbírószága szinte folyamatos ítélezett, a légiriadók és bombázások zavart okoztak ugyan, de nem akadályozták hadbírószág munkáját.^[111] Nem így az 1945. február 16-án, kiütéstífusz miatt a fegyházban elrendelt vesztegzár: megszűntek a kihallgatások és a tárgyalások.^[112] Így a 3–6 hét hosszúra becsült egészségügyi zárlat többek életét megmenthette volna. Nem így történt azonban, mivel a zárlatot alig egy héttel később, február 22-én feloldották.^[113] A hadbírószág ezután újult erővel folytatta a kihallgatásokat és tárgyalásokat. A sopronkőhidai halálos ítéletek kiszabása és a kivégzések tovább folytatódtak. A rögtönítélő bíróság ítélete ellen fellebbezésnek nem volt helye. A halálos ítéleteket a kihirdetést követő két órán belül, vagy másnap reggel hajtották végre a fegyház udvarában.^[114] A siralomház a fegyház III. emeletén volt.^[115] A kivégzettek földi maradványait a rabtemetőben temették el.^[116]

A kivégzések tehát akkor is folytak, amikor a felszabadult Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzent már Németországnak, a magyar küldöttség Moszkvában aláírta a fegyverszüneti megállapodást, befejeződött

[111] Révay Kálmán visszaemlékezése szerint 1945. március. 26-án éjjel, két nappal a németországi kitelepítés előtt érte Sopronkőhidát bombatámadás. (Révay, 1946, 215.)

[112] Almásy, 1984, 104.

[113] Almásy Pál három, Markos György 6 hét vesztegzárban gondolkodott. (Almásy, 1984, 104.; Markos, 1971, 302.)

[114] Almásy, 1984, 50., 64–66.

[115] Almásy, 1984, 45–46.

[116] Németh Alajos, 1993. 57.

Budapest felszabadítása és kifulladásban volt a németek utolsó ellentámadása a Balaton és a Velencei-tó térségében. A szövetségesek pedig a jaltai konferencián megállapodtak a háború utáni rendezési tervekben.

VIII. DELY LAJOS KIVÉGZÉSE

A Dely fiúk tárgyalására valamikor 1945. március második hetében került sor. Valószínűleg azt március 7-e, az említett „harctéri alkalmasságot felülvizsgáló bizottság” megérkezése után tartották meg.^[117] Az ítélethirdetésre 1945. március 12-én reggeli fél hatkor került sor Sopronkőhidán.^[118] Az idősebbik fiút, Lajost a halálos ítéletének kimondása után azonnal Sárvára vitték. A fiatalabb fiú, József 15 év fegyházbüntetést kapott és ott maradt a fegyházban. Dely Lajos volt az utolsó a sopronkőhidai foglyok közül, akit halálbüntetésre ítélték és egyben utolsó, akit kivégeztek.^[119] A sopronkőhidai fegyház Németországba telepítése ekkor már bármikor megkezdődhetett. Dely Lajos kivégzése után 16 nappal, a Szálasi-kormány bukásának napján, 1945. március 28-án azután ez meg is kezdődött. Ugyanezen a napon szabadult fel Sárvár is, ahol Dely Lajos ítéletét végrehajtották. A kivégzési hely és forma megválasztásának egyedüli célja – Almásy Pál véleménye és a Számonkérő Különítmény által kialakított gyakorlat szerint – az elrettentés volt. (A Számonkérő Különítmény Nyugat- és Dél-Dunántúlon mintegy száz katonaszökevényt, munkaszolgálatost, bujkáló zsidót, kommunista gyanús személyt végzett ki nyilvánosan, elrettentés céljából.^[120]) A Dely fiúk Sárváron adták fel magukat, a katonai nyilvántartás szerint^[121] ide, a 22-es bevetési központhoz tartoztak, Sárváron volt a Számonkérő Különítmény központja és egyben – Sopronkőhidával ellentétben – itt közönséget lehetett teremteni egy demonstratív kivégzésnek.

[117] A Dely fiúk tárgyalását valószínűleg 1945. március 7-9. között tartották meg.

[118] A tárgyalás körülbélüli és az ítélethozatal pontos idejét egyaránt Almásy Páltól tudjuk. (Almásy, 1984, 145-146.)

[119] Almásy Pál összetévesztette a két Dely fiút és Dely Józsefet nevezi meg mártírként, Dely Lajos helyett. A sopronkőhidai mártírok névsora: Almásy, 1984, 289. A sopronkőhidai utolsó mártír a soproni kórházba hastífusz gyanújával beszállított Ordas Pál gépészmérnök, vizsgálati fogoly volt. (Almásy, 1984, 150.)

[120] Kovács Tamás, 2006, 95-96. A szerző hivatkozott forrásai: ÁBTL V-65495.; Győri Munkás, 1946. február 28. és 1946. március 6.

[121] HM Társadalmi Kapcsolatok Hivatala. Háborús Kegyeleti Igazgatóság. Hadisír nyilvántartó. Dely Lajos. http://www.hadisir.hu/hadisir/?bejegyzesek=adatlap&id=926036170683801192&p*=5&*#=0 (utolsó letöltés 2016. 01. 11.)

5. fénykép: A kivégzés helyszíne Sárváron (képeslap az 1940-es évekből)

IX. A KIVÉGZÉS SZEMTANÚI

A kivégzésről Dely Lajos halotti anyakönyve, a kivégzés három, a kutatás idején még élő szemtanújának^[122] elmondása, valamint Almásy Pál naplója és egy ismeretlen nevű katonatiszt^[123] visszaemlékezése alapján alkothatunk képet.

[122] A kivégzés szemtanúi: 1/ Eröss Endréné született Bonczó Anna (a. n. Szabó Karolina; Sótöny, 1938. 01. 01. -) háztartásbeli, nagysimonyi lakos. A kivégzés idején alig töltötte be a hetedik életévét. Szülei a Sárvártól mintegy két kilométerre lévő lakhelyükről, Kurcon majorból küldték be a kivégzés napján Sárvára vásárolni. Vele volt a nála 13 évvel idősebb nővére is (Csákvári Ferencné született Bonczó Julianna is [a. n. Szabó Karolina; Péterfa, 1925. 09. 08. - Peresznye, 2000. 12. 07.]). 2/ Fekete József [Id. Fekete József] (a. n. Fekete Júlia; Lenti, 1930. 01. 18. -) cukorgyári munkás, vasúti üzemvezető, portás, sárvári lakos. A kivégzés idején 15 éves. 3/ Markovits Károly (a. n. Polgár Erzsébet; Sárvár, 1924. 11. 20. - Sárvár, 2015. 06. 17.) szabász, cipőfelsőrész-készítő, termelés-irányító, sárvári lakos. A kivégzés idején 21 éves volt.

[123] A katonatiszt neve nem maradt fenn. Az ismeretlen nevű katonatiszt 1954-ben valamelyik börtönben együtt raboskodott Jehova Tanúival. A katonatiszt ekkor mondta el, hogy szemtanúja volt Dely Lajos kivégzésének, mivel a nyugat felé menekülő alakulata éppen Sárváron tartózkodott. A katonatiszt szavait idézte a magyarországi Jehova Tanúi egyház első, átfogó Ország-beszámolója. Ennek szerzője az Egyház két vezetője, Konrád János és Bartha András volt. Ők ketten együtt raboskodtak ebben az időben a váci fegyházban, így lehetséges, hogy nekik vagy a szintén ott raboskodó hittestvéreiknek mondta el élményeit a katonatiszt. Mostbacher János egyházkutató. (Elektronikus levél. Pécs, 2015. április 4.) A Jehova Tanúi egyház két vezetője: Konrád János (a. n. Weisz Alojzia; Újpest, 1911. 12. 28.-Budapest, 1981. 02. 02.) újpesti asztalos, magántisztviselő. Bartha [Weitzdörfer, Weisdörfer] András (a. n. Joó Mária; Magyarbükös, 1899. 12. 01. - Budapest, 1979. 01. 12.) újpesti banki alkalmazott, munkás. Mindkettőjüket a társadalmi rend megdöntésére irányuló szervezkedés és hűtlenség miatt ítélték el (Budapest, 1951. 02. 02.) 10, illetve 9 év szabadságvesztésre. A Váci Fegyház és Börtönből 1956 októberében ideiglenesen szabadultak. Konrád János: Konrád János életrajza [hely és dátum nélkül]. MJTE Archívuma ÉL Nytsz.: nincs. 210. Továbbá: Konrád János-Bartha András: Országbeszámoló. Budapest, 1972. MJTE Archívuma. Nytsz.: nincs. Vonatkozó részek: 34., 41-51. Az Országbeszámoló vonatkozó részei, rövidített formában megjelentek: Sz. n., 1996, 94-105.

A halotti anyakönyvi bejegyzése szerint a „20 éves”, „földműves”, „felekezeten kívüli” „Deli Lajos” „ítélet alapján végrehajtott kötél általi akasztás” folytán 1945. március 12-én, 11 óra 32 perckor halt meg a Sárvár főterén felállított akasztófán.^[124] Két szemtanú egybehangzó állítása szerint a bitófa a Kossuth Lajos téren^[125] állt a Községháza^[126] és a római katolikus Szent László templom közötti részen.^[127] A városban szájról-szájra terjedt a hír,^[128] hogy aznap kivégzés lesz. Tudható volt, hogy az elítéltek „az volt a bűne”, hogy „megtagadta a fegyverfogást”,^[129] és „sem puskát, sem az ásó nyelét nem volt hajlandó megfogni”.^[130] Az egyik szemtanú, Eröss Endréné született Bonczó Anna és nővére úgy hallotta, hogy a zsidó temetőnél lesz az akasztás, ezért először odamentek. Miután ott nem láttak semmit, elindultak a városba, ahol a főterén „majdnem az első sorban” állva nézték végig a kivégzést.^[131] Markovits Károly szemtanú tudta a kivégzés pontos helyét, így egyenesen a Kossuth térre ment kerékpárral. A téren lévő és a korabeli képeslapokon jól látható villanyoszlopok egyikének^[132] támasztotta a biciklijét és arra állva mindent pontosan látott, de a nagyobb távolság miatt semmit nem hallott.^[133] Id. Fekete József szemtanút kb. 30 társával együtt, mint leventét kivezényelték az akasztásra.^[134] A kutatásom idején még élő szemtanúk egybehangzó állítása szerint nagyon sokan voltak a téren (120–200 fő). A jelenlévő katonák közül volt, aki a kivégzés során tapsolt és volt, aki sajnálkozott.^[135]

[124] MNL VaML, Sárvár Nagyközség iratai 1945–1946. Sárvári halotti anyakönyv 1945. 66. sz. FamilySearch. Hungary, Civil Registration, 1801–1980 Vas Sárvár Deaths [Halottak] 1941–1945. Vas Sárvár Deaths [Halottak] 1941–1945. 31. o. 66. fsz. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK2-9WRZ?mode=g&i=230&wc=923S-FM4%3A40681801%2C60169101%2C60352601%3Fcc%3D1452460&cc=1452460> (utolsó letöltés 2016. 01. 06.)

[125] Ma: Fő tér.

[126] Ma: Sárvári Közös Önkormányzati Hivatal. Sárvár, Várkerület 2.

[127] A Községháza, a mai Városháza bejáratától 3–4 méterre, a Városháza és az I. világháborús áldozatoknak emléket állító Hősök szobra között volt. Jankovics Tibor és Simon András interjúja Markovits Károly szemtanúval. (Hangfelvétel, Sárvár, 2015. január 30.) Ezt megerősítette: Id. Fekete József szemtanú. (Telefoninterjú, 2015. április 17.)

[128] A nyilvános kivégzés tényét közlő plakátot látott Sárváron id. Fekete József. Ez valószínűleg csak akkor volt lehetséges, ha a kivégzésről már a sopronkőhidai ítélet kihirdetése előtt értesítették a sárvári elöljáróságot.

[129] Jankovics Tibor és Simon András interjúja Markovits Károly szemtanúval. (Hangfelvétel, Sárvár, 2015. január 30.)

[130] Ismeretlen nevű katonatiszt. (Sz. n, 1996, 94–95.) Pontatlanul idézi könyvében Martinkó Károly. (Martinkó, 2013, 46–47.)

[131] Eröss Endréné, született Bonczó Anna közlése. Nagysimonyi, 2015. március 10.

[132] Sárvár Kossuth-tér. Magyar települések 1945 előtt kiadott hazai képeslapokon, Zempléni Múzeum, Szerencs (0180302). A képeslap postázási dátuma: 1949. A képeslap kiadási adatai: Milfai Ferenc papírkereskedése, 3. Barasits, Budapest, Kertész u. 46. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/87490/?query=PLACE%3D%28s%C3%A1rv%C3%A1r%29> (utolsó letöltés 2016. 01. 12.)

[133] Jankovics Tibor és Simon András interjúja Markovits Károly szemtanúval (hangfelvétel). Sárvár, 2015. január 30.

[134] Id. Fekete József közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.) A levente-parancsnok Csacsovics [Csermely] István százados, sárvári tanító volt.

[135] Id. Fekete József közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.)

6. fénykép: Eröss Endréné született Bonczó Anna, a kivégzés egyik szemtanúja

A kivégzés kezdetének valószínűsíthető időpontja 11 óra lehetett. Bonczó Anna elmondása szerint a halálraíteltet a főtéren álló Szent László római katolikus templomból vezették elő. Valószínűbb azonban, hogy a másik két élő szemtanúnak lehet igaza, miszerint a Községháza épületéből vezették elő Dely Lajost.^[136] (Annál is valószínűbb ez, mivel a Számonkérő Különítmény több osztálya is ebben az épületben székelt.^[137]) Bonczó Anna szerint elől ment a hadbíró, őt követte a két csendőr által közrefogott elítélt, majd a katolikus pap zárta a sort.^[138] Id. Fekete József nem látott papot, de kihangsúlyozta, hogy olyan kakastollas „csöndérők” kísérték az elítéltet, akiknek a „nyakában lógó láncon” a „Nemzeti Számonkérő Osztág” felirat volt olvasható.^[139] Hasonlóként emlékezett az ismeretlen katonatiszt szemtanú is, aki „golyószórós nyilaskeresztes legények”-nek írta le az elítélt mellett állókat.^[140] Bonczó Anna szerint a hadbíró ötször-hatszor fölszólitotta Delyt, hogy fogjon fegyvert, mert abban az esetben nem kellene „fiatalon meghalnia”.^[141] Az elítélt azonban mindig nemet mondott, mert ezt „vallása nem

[136] Id. Fekete József. (Telefoninterjú, 2015. április 3.) Továbbá: Markovits Károly közlése. (Jankovics Tibor és Simon András interjúja. Sárvár, 2015. január 30.)

[137] Kovács Zoltán András, 2008, 248–249.

[138] Eröss Endréné született Bonczó Anna beszámolója. Elhangzott: „Megemlékezés Dely Lajos kivégzésének 70. évfordulóján”. Sárvár, 2015. március 10. Eröss Endréné beszámolójának részletei elérhetőek: Eröss Endréné Dely Lajos kivégzésének egyik szemtanúja. Sárvári Televízió (STV). Hírek Hétkor. 2015. 03. 14. 13.44–16.23. h. <https://www.youtube.com/watch?v=vX-194k7mZA-utolsó letöltés 2016. 02. 05.>

[139] Id. Fekete József közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3. és 2015. április 17.)

[140] Konrád – Bartha, 1972, 34. ; MJTE Archívuma. Nytsz.: nincs.

[141] Eröss Endréné született Bonczó Anna közlése. (Nagysimonyi, 2015. március 10.) Továbbá: Eröss Endréné született Bonczó Anna beszámolója. (Elhangzott: „Megemlékezés Dely Lajos kivégzésének 70. évfordulóján”. Sárvár, 2015. 03. 10. Sárvári Televízió (STV). Hírek Hétkor. 2015. 03. 14. Uo.)

engedi” és mert „embertársai ellen nem fog fegyvert”.^[142] Id. Fekete József emlékei szerint Dely Lajos nyakába géppisztolyt akasztottak, de ezt ő lerázta magáról.^[143] A „ítélet alapján végrehajtott kötélt általi akasztás” ezt követően az ilyenkor szokásos módon zajlott le. Dely Lajos elítélt Bonczó Anna szerint „mosolyogva”,^[144] Almásy Pál naplója szerint „bátran” halt meg.^[145]

Figyelemre méltó, hogy a szemtanúk közül ketten^[146] is név szerint megemlégtették a hóhért, akit szerintük Bogár Imrének hívtak.^[147] A Sopronkőhidára eljutott hírek alapján Almásy Pál azt jegyezte fel és id. Fekete József is ezzel egybehangzóan azt közölte, hogy az ítéletvégrehajtot Szombathelyről vitték Sárvárra.^[148] Almásy Pál jegyezte fel azt is, hogy „a sorfalba állított katonák közül egy, a kivégzés előtt, szégyenében agyonlőtte magát. Ugyanis egy nyilas alezredes őt, Vizer Andrást,^[149] mint az egyik kísérő honvédet akarta rábírní, hogy segítkezzen a hóhérnak. Nem volt erre hajlandó. Inkább végzett magával.”^[150] Az öngyilkosságot nem látta, de tudott róla id. Fekete József is. Ő úgy tudja, hogy még a kivégzés előtt, a templomból jött ki a katona, aki főbe lőtte magát.^[151] Bonczó Anna a saját szemével egy „rosszul lett katonát” látott, akit „elvezettek a Községháza mellé”.^[152] Nem tudjuk, hogy az elájuló honvéd azonos volt-e az öngyilkosságot elkövető Vizer András honvéddal.

X. DELY LAJOS SÍRJA

A kivégzés után, Dely Lajos testét – katonai őrizet mellett – egy vagy két napig^[153] hagyták lógni az akasztófán. A hadifogoly nyilvántartó szerint Dely Lajost, mint

[142] Eröss Endréné született Bonczó Anna beszámolója. (Elhangzott: „Megemlékezés Dely Lajos kivégzésének 70. évfordulóján”. Uo.)

[143] Id. Fekete József szemtanú közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.)

[144] Eröss Endréné született Bonczó Anna beszámolója. (Elhangzott: „Megemlékezés Dely Lajos kivégzésének 70. évfordulóján”. Uo.)

[145] Almásy, 1984, 154.

[146] Id. Fekete József szemtanú közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.) Eröss Endréné született Bonczó Anna közlése. (Nagysimonyi, 2015. március 10.)

[147] Id. Fekete József szemtanú közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.) Továbbá: Eröss Endréné született Bonczó Anna közlése. (Nagysimonyi, 2015. március 10.)

Valószínű, hogy Bogár Imre azonos az 1945 és 1956 utáni kivégzéseket végrehajtó hírhedt állami ítéletvégrehajtóval, aki Bogár Jánosként, Bogár Józsefként és Bogár Károlyként is ismert. Bogár János [Imre, József, Károly] (1899. 12. 30. – ?) főtörzsőrmester, hóhér akasztotta fel többek között Szálasi Ferencet, Rajk Lászlót és Nagy Imrét is. Fényképe: Papp Attila: Néptörvényszék, Népbíróság és népbírósági jog Magyarországon. e-tudomány, 2011. 4. szám. http://www.sze.hu/~kallay/letolt/2011/februar/Papp_Attila_Nptrvnysz_k_Npbrsg_s_npbrsg_i_jog_Magyarorszag.pdf (utolsó letöltés 2015. 12. 12.)

[148] Almásy, 1984, 150. Továbbá: Id. Fekete József közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 3.)

[149] Vizer András honvéddnak nincs nyoma a katonai veszteség-nyilvántartásokban.

[150] Almásy, 1984, 154.

[151] Id. Fekete József közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 17.)

[152] Eröss Endréné született Bonczó Anna közlése. (Nagysimonyi, 2015. március 10.)

[153] Eröss Endréné született Bonczó Anna közlése (Nagysimonyi, 2015. március 10.) szerint Dely Lajos felakasztott testét egy napig, egy sárvári újságcikk – a forrás megjelölése nélkül – azt írta, hogy két napig hagyták lógni. (Bajontai Imre: Nyilvános kivégzés a Kossuth téren. *Sárvári Hírlap*, 1992. 4. évf. 10. 09., 5.)

honvédet Sárváron temették el.^[154] Dely Lajos halálhírét és eltemetésének tényét nővére, Dely Anna^[155] vitte el a családnak Bókaházára. A család ugyanis valahonnan megtudta, hogy a fiúkat Sopronkőhidára vitték. A család képviselőjében Anna utazott el Sopronkőhidára. Ott azonban csak a fiatalabbik öccsét találta, mivel az idősebbiket már ekkor Sárváron kivégezték. Dely Anna Sárvárra ment, ahol valamelyik temetőben „egy jeltelen, frissen visszatemetett sírra lelt a parcellák között”.^[156] Dely Lajos jeltelen sírját a kivégzését követő napokban a leventetársával együtt id. Fekete József a sárvári izraelita temetőben saját szemével látta. Úgy tudták, hogy azért esett a nyilasok választása éppen az izraelita temetőre, mert Dely Lajost a szombatista vallás tagjai közé sorolták.^[157] Elmondása szerint Dely Lajost az izraelita temető korabeli kerítésén belül, közvetlenül a kerítés mellé temették el.^[158] A sír a temető középső vonalában, ma is ugyanott álló ravatalozó közelében lévő kerítésnél volt.

7. fénykép: Dely Lajos emléktáblája a sárvári izraelita temető kerítésén

[154] IQSYS Informatikai Zrt.–Hadifogoly-datbázis. Személyi adatlap. <http://www.hadifogoly.hu/web/hadifogoly/searchdetails?table=T&id=32590> (utolsó letöltés 2016. 01. 06.)

[155] Magyar Ferencné született Dely Anna (a. n. Pauer Mária; Bókaháza, 1915. 03. 15. – Budapest, 2000. vagy 2001.), a Jehova Tanúi egyház tagja.

[156] Arató, 2002, 7.

[157] A szombatisták vagy más néven reformadventisták szintén megtagadják a katonai szolgálatot. Számukra is a szombat a hét hetedik napja, ezért gyakran összetévesztik őket a közzvélekedésben helytelenül „zsidó vallású keresztényeknek” tartott erdélyi szombatosokkal.

[158] Id. Fekete József elmondása szerint Dely Lajost nem a temetőórokba vagy nem a temető kerítésén kívül temették el.

A sárvári izraelita temetőnek nem lelhető fel a temetőkönyve.^[159] Ennek ismeretében sem valószínű azonban, hogy a teljes sárvári zsidóság deportálása után ekkor, vagy utólag bejegyezték volna Dely Lajos eltemetésének adatait.

A Sárváron felnőtt és mai is ott élő id. Fekete József Dely Lajos sírjával kapcsolatban további információkkal szolgált. Szerinte a sárvári gyógyfürdő^[160] megépítése során, a temető fürdő felőli oldalából egy kb. tíz méteres sávot kihalásítottak a közút és a mellette futó járda megépítésére.^[161] Az általam is látott aszfaltos közút és térköves járda a 2002-ben megnyílt fürdő parkolójához és a 2008-ban átadott ötcillagos hotelhez^[162] vezet. A temető utcákkal határolt két oldalán ekkor, 2002-ben épült a zárt betonkerítés. Így, az id. Fekete József közlése alapján az új kerítéstől számított 7–8 méterre, a ravatalozó és a fürdő közötti sávban, a mai közút alatt lenne Dely Lajos sírja.^[163]

A sárvári izraelita temető a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének (MAZSIHISZ) tulajdonában van és a Sárvár Város Önkormányzatának kezelésében áll.^[164] A MAZSIHISZ Vidéki temető osztályán betekintettem a 2001–2002-ben keletkezett, vonatkozó iratokba.^[165] Ennek alapján megállapítható, hogy a temető területe valóban nem azonos a korábbival és a zárt kerítés ténylegesen 2002-ben épült. Mindez azonban nem bír jelentőséggel Dely Lajos sírját illetően.^[166]

[159] Sárváron ma nincs izraelita hitközség. A temetőkönyv nincs sem a szombathelyi hitközségben (Márkus Sándor, a Szombathelyi Zsidó Hitközség elnöke. Elektromos levél. Szombathely, 2015. 03. 28.), sem a MAZSIHISZ-nél, sem pedig a Vas Megyei Levéltárban (MNL VaML, Mayer László levéltáros és Benczik Gyula levéltári kezelő. Elektromos levél. Szombathely, 2015. 04. 08.). A temetőkönyv helyéről a kérdéskör ismert szakemberének, az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem docensének, Szántó Imréné Balázs Editnek sincs tudomása (Elektromos levél. Budapest, 2015. 03. 25.). Szeretném megköszönni valamennyiük segítségét!

[160] Gyógy- és Wellnessfürdő Sárvár. Vadkert krt. 1.

[161] Sárvár, Vadkert utca.

[162] Spirit Hotel Thermal Spa Sárvár, Vadkert utca 5.

[163] A területet bejártam 2015. március 10-én.

[164] A sárvári izraelita temető eredeti helyrajzi száma: 1172, mai 1172/2. Eredeti területe: 6983, ma: 6626. Összesen 678 sír található benne, az utolsó temetés 1972-ben történt. MAZSIHISZ, Vidéki temetők listája, 2015. 03. 15. 1110. sz. alatt: Sárvár. <http://www.mazsihisz.org/userfiles/file/downloadmanager/Vidéki%20temetők%20ABC%202015.03.15.xls> (utolsó letöltés 2016. 01. 06.)

[165] MAZSIHISZ Vidéki temetők osztálya. Sárvári izraelita temető. Telekalakítási és adásvételi szerződés. Sárvár, 2001. 12. 13.; Bontási, építési engedélyezési tervdokumentáció. Sárvár, 2002. 02. 23. Ezeken túlmenően térképázatokat, jegyzőkönyveket, levelezést stb. is átnéztem. Köszönettel tartozom a Vidéki temetők osztályt vezető Tamás Péternek!

[166] A kerítésépítés során nem tudunk a vallási okokból egyébként is tilos exhumálásról. Az áttanulmányozott dokumentációban erre semmilyen utalás sincsen.

XI. DELY LAJOS EMLÉKEZETE

Dely Lajos búcsúlevelét és Bibliáját valamint pénzét és nagykabátját a kivégzést követő napokban Bókaházán adták át a szülőknek.^[167] A hittestvéreinek címzett búcsúlevele fennmaradt.^[168]

Dely Lajos szülőfalujában, a római katolikus templom^[169] előtt áll a két világháború alatt, a harcok során elhunyt bókaházi lakosok emlékműve. A hősi halottak névsorában Dely Lajos neve a polgári áldozatok között szerepel.^[170]

Dely Lajosra a sárvári izraelita temetőnél emlékeznek meg hittársai a rendszerváltás óta. Gerencsér Lajos,^[171] Ausztriában élő Jehova Tanúja kezdeményezésére a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház ünnepélyes keretek között, a helyi önkormányzat hozzájárulásával, 2011-ben emléktáblát helyezett el a sárvári izraelita temető kerítésén.^[172] Dely Lajos kivégzésének 70. évfordulóján, 2015-ben az Egyház szintén ünnepélyes keretek között helyezett el virágcsokrot az emléktáblán és szervezett emlékülést.^[173]

[167] Dely Lajos búcsúlevelében tett említést a Sárváron hagyott könyvről (Bibliájáról) és pénzéről. A Biblia nem lelhető fel. (Németh Béláné született Andor Margit közlése. Telefoninterjú, 2015. március 19.)

[168] A Sárváron, 1945. március 12-én kelt, 23 rendezett sorból álló, egyoldalas, összeszedett, kézzel írt és aláírt („Lali”) búcsúlevelében Dely Lajos hitet tett „Jehova Isten” mellett és kérte, hogy rokonai és ismerősei a Sopronkőhidán maradt öccsét keressék fel. (Dely Lajos búcsúlevele. MJTE Archivuma. Nytsz.: nincs.)

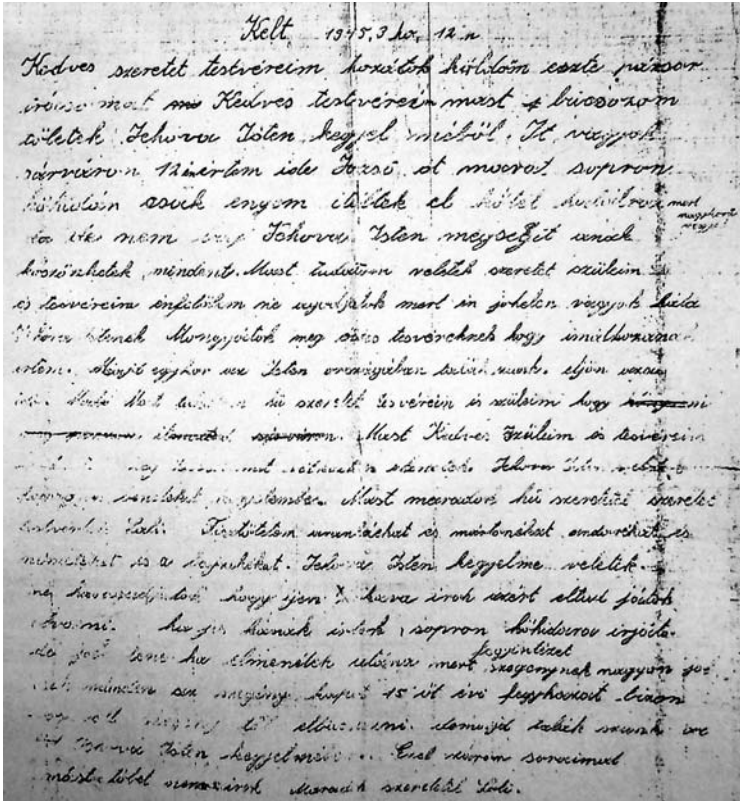
[169] Bókaháza, Szent Mihály templom, Petőfi Sándor utca 3.

[170] I. és II. világháborús emlékmű. Az emlékmű tetején az alábbi felirat olvasható: „Világháború hősi halottai Bókaháza községben”. <http://www.agt.bme.hu/varga/foto/vh1/bokahaza.html> (utolsó letöltés 2016. 08. 06.)

[171] Gerencsér Lajos (a. n. Benkő Terézia; Zalaegerszeg, 1933. 08. 11. -) Jehova Tanúja, segédmunkás, festőművész. A honvédelem elleni izgatás büntetének elkövetése miatt a pécsi hadbíróság 8 év börtönrre ítélte 1953-ban. Amnesztiával szabadult 1955-ben. 1956-ban hagyta el Magyarországot, azóta Burgenlandban él. Gerencsér Lajos festményt készített Dely Lajosról, amit bélyegen is megőrkített.

[172] Az emléktábla a Vadkert és a Rákóczi utca sarkánál lévő kerítésen található. Az emléktábla felavatásának időpontja: 2011. 06. 06. Az emléktábla szövege: „Deli Lajos emlékére/akit 1945-ben Sárváron kivégeztek, / mert lelkiismereti okból megtagadta a katonai szolgálatot. Hittestvérei Jehova Tanúi 2011”.

[173] Az emlékülés és virágcsokor elhelyezés időpontja: Sárvár, 2015. március 10. Sárvár városának előljárói egyik alkalommal sem tettek eleget a meghívásnak.

8. fénykép: Dely Lajos búcsúlevele (MJTE Archívuma)

Budapesten, ugyancsak 2015-ben, a Körmenten kivégzett hittársaival együtt kapott emléktáblát Dely Lajos. A Holokauszt Emlékközpont belső udvarán a kivégzés 70. évfordulóján, ünnepélyes keretek között került felavatásra az emléktábla.^[174] A kétnyelvű emléktáblán az áll, hogy „...kivégezték őket 1945. márciusában, mert lelkiismeretükre hallgatva megtagadták, hogy fegyvert fogjanak embertársaikra”. A Jehova Tanúinak 1996-os évkönyvében pedig az szerepel róluk, hogy „mindhalálig lojálisak voltak Jehovához”.^[175]

A sárvári önkormányzatnál Gerencsér Lajos 2014-ben kezdeményezte, hogy Sárvár Fő terét Dely Lajosról nevezék el. Javaslatának elutasítása után azzal a kéréssel fordult az önkormányzathoz, hogy a „mártír emlékére” botlókövet helyezzenek el a járdán, ott ahol felakasztották. Ez sem valósulhatott meg, mivel a botlókő „a tér funkciójával és a városképi megjelenésével nem egyeztethető össze,

[174] Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (HDKE). Budapest, Páva utca 39. A megemlékezésre és emléktábla avatásra 2015. december 11-én került sor.

[175] Jehova Tanúi Évkönyve, 1996, 90.

továbbá a város frekventált üdülő-területi részén már található olyan emléktábla, amely Deli Lajos kivégzésének állít emléket”.^[176]

Almásy Pál naplójának végén közreadta a sopronkőhidai mártírok névsorát.^[177] A naplójában többször hangoztatott álláspontja szerint mindazoknak szerepelnie kell ebben a névsorban, akiket ebben az időszakban itt tartottak fogva és fogva tartásuk során meghaltak. Almásy 17 főt sorolt ide, így azokat is, akik végül a kőhidai gyengéledőn, vagy a soproni kórházban, betegségben haltak meg. Ide sorolta azokat is, akiket a fegyház elhagyása után, a Németországig tartó gyalogmenet alatt, a Gestapo szökés miatt kivégezt. A Sopronkőhidán halálra ítélt és Sárváron kivégezt Dely Lajost ugyancsak a mártírok közé sorolta.^[178]

A Sopronkőhidai Fegyház és Börtön^[179] falán az elmúlt 70 évben több emléktábla avatására került sor. Ezek egyike hivatott emlékezni az itt kivégzettekre.^[180] Az emléktábla dátumozása pontatlan és a névsor hiányos.^[181] Almásy Pál 1985-ben bekövetkezett haláláig küzdött azért, hogy a falon lévő emléktáblára a pontos dátum és mind a 17 mártír neve felkerülhessen.^[182] Az emléktábla ma is változatlan formában áll.

[176] Sárvár Város Önkormányzata Képviselő-testületének Humán Erőforrás Bizottsága, Sárvár, 2014. 03. 10-i ülés jegyzőkönyve. 6. napirendi pont: Botló kő elhelyezésének kezdeményezése. Előterjesztés. Határozati javaslat, Sárvár, 2014. 02. 26. http://www.sarvarvaros.hu/files/_sarvarvaros/download_files/1884/201403.10_Human_Erof_Biz_nyilt_ules.pd (utolsó letöltés 2016. 01. 06.)

[177] „Dely József [Lajos] (nyilvános kivégzés Sárvárott)”. A sopronkőhidai mártírok névsora. (Almásy, 1984, 289.)

[178] „Dely Lajos”-t a lista 14. helyén említi. (Almásy, 1984.)

[179] Sopronkőhida, Pesti Barnabás u. 25.

[180] A Sopronkőhidai Fegyház és Börtön ún. országos jellegű végrehajtó intézetet 2015. október 3-án kerestem fel Nyima Tamás bv. ezredes, büntetés-végrehajtási (bv.) főtanácsos, parancsnok engedélyével. A kivégzések 1944-ben és 1945-ben a fegyház nyugati, belső falánál voltak. A fegyház bővítése során a nyugati fal egy részét kegyeleti okokból megtartották, a többi elbontották. A fegyház területén lévő kivégző falon (ami a kivégzések idején a fegyház hátsó udvara volt), és a börtön külső, utcai falán hasonló márványtábla, ugyanazon szöveggel állít emléket az itt kivégzetteknek.

[181] A márványtábla szövege: „Mártírhalált haltak 1944. dec. 24-én a fasizmus elleni küzdelemben.” E felirat alatt 12 név szerepel. A kivégzések 1944. december 21-e és 1945. február 26-a között voltak, a többi mártír az említett helyeken és körülmények között halt meg.

[182] Kubinyi Ferenc interjúja Almásy Pál altábornaggyal. (Kubinyi, 1989, 25–26.) Almásy Pál itt azt mondja, hogy az emléktáblán szereplő nevek közül „Hiányzik még egy fiatal jehovista [Jehova Tanúja] és a rabkórházban tífuszban elhunyt Ordas Pálnak a neve is”. Továbbá: Borbély József: Tábla a börtönfalon. Új Tükör, 1986. 23. évf. április. 6., 12.

9. fénykép: A kivégzett mártírok emléktáblája a sopronkőhidai fegyház falán

XII. DELY JÓZSEF SORSA

A fiatalabbik Dely fiú az ítélet kihirdetése után is a sopronkőhidai fegyházban maradt. Almásy Pál már idézett március 17-i bejegyzésében további részletek olvashatók róla: „Ma délután viszont [Dely Lajos] öccsét árokásásra akarták kivinni. Persze megtagadta a munkát. Próbáltam rábeszélni, hogy ez nem fegyveres szolgálat, de hiába volt minden igyekezetem. Kihallgatásra vitték, úgy hiszem, hogy meg is verték. Holnap is elő kell vezetni. Remélem nem lesz baja a kölyöknek. Halálra nem ítélik, még nincs húszéves.”^[183]

Az árokásásról egy másik sopronkőhidai politikai fogoly, a már többször idézett Markos György^[184] is beszámolt visszaemlékezésében. A Dely fiúkról nem tesz ugyan említést, de leírásából megismerhető a már jogerősen elítélt Dely József parancsmegtagadásának háttere. Markos azt írta ugyanis, hogy 1945 márci-

[183] Almásy, 1984, 154.

[184] Markos György (a. n. Markos Erzsébet; Budapest, 1902. 12. 03. – Budapest, 1976. 07. 05.) geográfus, grafikus, egyetemi tanár, újságíró, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke.

usában, virágvasárnap^[185] környékén a nyilasok, a náci utasításnak megfelelően elrendelték Sopronkőhida védelmének kiépítését. A körkörös védművek kiépítésének, az erődítés-építés feladatával Csürös Lajos^[186] ezredest, folyamórtisztet, politikai foglyot bízták meg. A fizikai munka elvégzése a foglyokra hárult. Csürös „rendelkezésére bocsátottak néhány markos építőmunkást és vasast a foglyok közül...”^[187] Markos hangsúlyozza, hogy a még el nem ítélteteket nem lehetett kivézenyelni, csak a már elítélteket. Így Csürös „naponta kivonult embereivel fát vágni a tankakadályokhoz, és árkot ásni tankcsapdának”^[188]

A két visszaemlékezésből kirajzolódik a kép. A már elítélt Dely József vallási meggyőződéséből eredően nem volt hajlandó katonai munkafeladat ellátásra sem (katonai védmű-építés, tankakadály, lövészárók-ásás). Jehova Tanúinál ugyanis a katonai szolgálat szerves részét képezi a hadsereghez kötődő feladat elvégzése, így a hadimunka bármilyen formája is. A Jehova Tanúi számára a leventekötelezettség teljesítése, a katonai szolgálat vagy a katonai munkafeladat elvégzése ugyanazt jelenti: a politikai semlegesség elvének megsértését, a katonai szolgálat valamilyen formájának teljesítését.

A szovjet csapatok előretörése miatt a sopronkőhidai fegyházat 1945. március 28-án kitelepítették Németországba. A gyalogmenetről, amelyet Almásy Pál halálmenetnek nevezett, Jávor Pál,^[189] Kádár Gyula,^[190] Markos György és Révay Kálmán is írt visszaemlékezésében. A közbűntényeseket elengedték és a mintegy 370 fős csoportot^[191] magyar katonai és SS kíséret mellett a hozzávetőleg 280 kilométerre lévő ausztriai Mauthausenig gyalogoltatták. Az írkokoknak itt egy névsort kellett összeállítaniuk. Az Almásy Pál jóvoltából fennmaradt névsorban szerepel Dely József neve is.^[192] A csoportot a mauthauseni koncentrációs táborba nem fogadták be, így az tovább gyalogolt München felé. Újabb, kb. 160 kilométer megtétele után a németországi Bernau am Chiemsee^[193] környékére értek 1945. április 17-én. A község határában lévő tanya pajtája lett a szabadulásuk előtti utolsó szállásuk. Az amerikai csapatok közeledtével a nyilasok ennek a parasztgazdaságnak a szérűskertjében tárgyalták újra az ügyeket. Ennek során felmentő ítéleteket hoztak

[185] Virágvasárnap: 1945. március 25.

[186] Csürös Lajos (a. n. Szabó Rozália; 1892. 01. 03. – 1978) folyamőr őrnagy, 1945 után ezredes, segédmunkás. Az ellenállási mozgalom tagja, 1944-ben a nyilasok letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték.

[187] Markos, 1971, 326.

[188] Markos, 1971, 326.

[189] Jávor Pál [Jermann Pál Gusztáv] (Arad, 1902. 01. 31. – Budapest, 1959. 08. 14.) színész, az első magyar férfi filmsztár. Náciellenes nézetei miatt vitték a sopronkőhidai fegyházba.

[190] Kádár Gyula (a. n. Fülöp Rozália Rózsa; Debrecen, 1898. 12. 16. – Budapest, 1982. 03. 14.) katonatiszt, vezérkari ezredes, sopronkőhidai fegyház foglya.

[191] Almásy, 1984, 174.

[192] A mauthauseni koncentrációs tábor részére készült névsor a halálmenet tagjairól. Strafanstalt des III. Gerichtes des OKH. Mauthausen, 1945. 04. 08. A lista 163. helyén szerepelt „Dely József”. (Almásy, 1984, 187. és 316.)

[193] Bernau am Chiemsee Salzburgtól kb. 60 kilométerre, illetve Münchentől 85 kilométerre lévő németországi község.

és mindenkit szabadon bocsátottak. Almásy Pál azt jegyezte fel az „újrafelvételi” tárgyalásokról, hogy „komédia, sőt cirkusz volt az egész. Kit ilyen, kit olyan indokkal (‘nem volt bizonyítható a bűncselekmény’, ‘nem volt bűncselekmény’) mentettek fel, illetve szakították félbe büntetésüket. Dominich maga nem vett részt ezekben a színjátékokban. Horpácsi,^[194] Szabó,^[195] Jánosi^[196] hadbírák bonyolították le a ‘tárgyalásokat’. Rendszerint egy hadbíró volt a tárgyalás elnöke és tárgyalásvezetője egy személyben.”^[197] Minden bizonnyal Dely Józsefet is a felsorolt hadbírák egyike mentette fel. Őt is ellátták a szabadlábra helyezésről tanúskodó magyar német nyelvű igazolással, némi élelemmel és tíz birodalmi márkával.^[198] Dely József valamikor 1945. április 21-e és 27-e között szabadult és hagyta el a tanyát.^[199]

Nem tudjuk, hogy Dely József egyedül, vagy esetleg valamilyen csoporttal együtt tette-e meg a veszélyes utat hazafelé. Minden esetre 1945 tavaszán szerencsésen hazatért Bókaházára.^[200] Fennmaradt a Magyarországi Jehova Tanúi Egyesület 1946-os alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve.^[201] A hat oldalas jegyzőkönyv több száz Jehova Tanúja nevét és adatait tartalmazza. Köztük volt „Dely József földműves” és testvére, „Dely Anna háztartásbeli” neve is.^[202] Dely József később alámerítkezett és így hivatalosan is a Jehova Tanúi Egyház tagja lett. 1950-ben házasságot kötött a szintén Jehova Tanúja Bajzik Ilonával.^[203] Gyermeük^[204] elmondása szerint Dely József az 1950-es évek végén „eltért a hittől”. Feleségét elhagyta és alkoholbeteg lett, így a Jehova Tanúi egyház szabályai szerint megszakították vele a kapcsolatot (kiközösítették) 1959 körül.^[205] Életében azután többször került még összeütközésbe a törvénnyel, de mindez már nincs összefüggésben a katonai szolgálat elutasításával.^[206]

[194] Horpácsi [Horpácsi] Frigyes, Dr. (a. n. Gulyás Ilona; 1912. 06. 11. - ?) jogász, hadbíró százados, adminisztrátor.

[195] Szabó András, Dr. (a. n. Szecei Margit; 1910. 03. 03. - ?) jogász, hadbíró százados.

[196] Markos Györgytől a teljes nevet is tudjuk: „dr. Jánossy Ferenc”. Markos György esetében egy személyben ő volt a tárgyalásvezető és az ügyész is. (Markos, 1971, 413–414.) A teljes név helyesen írva és a további adatok: Jánosi [Johanovics, Joanovics, Jonnovics] Ferenc, Dr. (a. n. Galambos Mária; 1908. 01. 03. - Budapest, 1950. 06. 22.) jogász, ügyvéd, hadbíró százados. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) 1949-ben letartóztatta, majd háborús bűncselekmények elkövetésért halálra ítélte és kivégezték.

[197] Almásy, 1984, 193. A történeteket ugyanígy írja le Markos György is. (Markos, 1971, 411–420.)

[198] Almásy, 1984, 193. Dely József szökéséről nem tudunk. Jehova Tanúitól eleve idegen a szökés és a szökését talán Almásy Pál feljegyezte volna. Így minden bizonnyal ugyanaz történt vele is, mint az eddig menetelő rabtársaival.

[199] Almásy, 1984, 194. Továbbá: Markos, 1971, 421.

[200] Dely József lányának, Dely Évának a közlése. (Telefoninterjú, 2015. március 19.) Dely József sohasem kapott semmilyen kárpótlást.

[201] Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 07. 28. Nytsz.: nincs. MOL XIX-B-1-e. 491228/46.

[202] Jegyzőkönyv. Budapest, 1946. 07. 28. Nytsz.: nincs. MOL XIX-B-1-e. 491228/46. 5. o.

[203] Bajzik Ilona (a. n. Bognár Irén; Zalaudvarnok, 1930. 04. 09. - 1983. 04. 24.) Jehova Tanúja, háztartásbeli, akivel Dely József házasságot kötött Zalacsányban, 1950. április 29-én.

[204] Megyeri István né született Dely Éva (a. n. Bajzik Ilona; Budapest, 1953. 06. 04. -) Jehova Tanúja, varrónő.

[205] Megyeri István né született Dely Éva közlése. (Telefoninterjú, 2015. április 23.)

[206] Testi sértésért (verés, verekedés) ítélték el és legalább hat hónapot töltött börtönben. Megyeri István né született Dely Éva közlése. (Telefoninterjú, 2016. január 15.)

10. fénykép: Dely József (ismeretlen szerző, Bókaháza, kb. 1943)

XIII. ÖSSZEFOGLALÁS

A zalai szegényparaszti nagycsaládból származó Dely fiúk római katolikus vallásba születtek bele a XX. század elején. Az 1910-es években Magyarországon megjelenő Jehova Tanúi vallás tanaival a Dely szülők életük második felében ismerkedtek meg. A feleség csatlakozott az akkor már intenzíven üldözött vallási csoporthoz, míg a férje sohasem követte őt ebben. Ahogyan a szülők, úgy a gyermekeik is megosztottak voltak a vallási hovatartozás vonatkozásában. A család tagjai közül volt, aki sohasem volt az Egyház tagja, mások elhagyták Egyházukat, majd visszatértek a Jehova Tanúi Egyházba és volt, aki úgy hagyta el azt, hogy nem is tért vissza. Az immár több mint százéves Magyarországi Jehova Tanúi Egyház történetében nem számít ritkaságnak, hogy úgy kerül valaki a követői közül börtönbe, hogy az Egyház szabályai szerint nem számít Jehova Tanújának. Dely Lajos és Dely József ezek sorába tartozott, hiszen 1944–1945-ben úgy viselkedtek, mint alámerítkezett Jehova Tanúi, miközben hivatalosan nem voltak azok. Mindketten egyértelműen elfogadták az egyházuk tanítását és következetesen kitartottak a hitelvek mellett. Dely Lajos életével fizetett meggyőződéséért, Dely József pedig hosszú fegyházbüntetést kapott. Mindkét Dely fiúnak nyilván nagy terhet jelentett a másik sorsának alakulása: a halálraítelt Lajos búcsúlevelében öccséért aggódott, míg József – mint utólag tudható – közel két hónap fegyházzal a háta mögött végleg szabadult. A történetek után Dely József útja hivatalosan is elvezetett a Jehova Tanúi Egyházhoz, majd a saját családja is osztotta vallási nézeteit. Egyházában nem tudott vezető tisztség betöltéséig eljutni, sőt

később el is hagyta hitét. A hivatalos hovatarozástól függetlenül a két Dely fiú Jehova Tanújaként tagadta meg a hadkötelezettség alapján elrendelt honvédelmi kötelezettségek különböző formáit.^[207]

A Jehova Tanúi Egyház történetében gyakran előfordult, hogy híveik a bebörtönzött politikai és katonai elit tagjai közé kerültek. Sopronkőhidán a Dely fiúk a háborúban való részvételért felelősséggel tartozók, a háborúban katonai parancsnokként résztvevők, a háborút ellenzők és a nyilasok ellen fegyveresen fellépők közé kerültek. Egyszerű fölművesekként kerültek a végleg letűnő arisztokrácia, egyszersmind a volt és leendő nomenklatura tagjai közé. Azok közé, akik 1945-től átveszik a politikai és katonai hatalmat, és akik továbbra is üldözik majd a kisegyházakat, illetve egymás ellen fordulnak. A Rákosi-rendszerben Révay Kálmán és Rajk László tevékenyen részt vállalt a koncepciós perek lebonyolításában, majd ők is ezek áldozatai lettek. Almásy Pált nemcsak a nyilasok, de a kommunisták is halálra ítélték, és végül több időt töltött Rákosi börtöneiben, mint a sopronkőhidai feyházban. A sopronkőhidai feyház pedig végleg elhagyta ugyan a Számonkérő Különítmény vésztorvényszéke, de oda azonnal beköltözött a szovjet hadsereg katonai törvényszéke, amely ugyanott folytatta, ahol elődje abbahagyta.

A Dely fiúk a Jehova Tanúi által mindig és mindenhol képviselt politikai semlegességükkel, háborúellenességükkel és antimilitarista nézeteikkel voltak jelen a sopronkőhidai feyházban. A fogvatartottakkal, az ítéltekkel és kivégzettekkel ellentétben apolitikus és pacifista módon gondolkodtak a világról. Így lett Dely Lajos a sopronkőhidai feyház mártírjainak egyike, még akkor is, ha mintegy fél évszázadon keresztül szó sem lehetett tettének méltatásáról. Dely Lajos mártírságát csak erősíti, hogy a Sopronkőhidán halálra ítélték közül egyedül őt végezték ki a feyház falain kívül, nyilvánosan, demonstratív céllal, egyedülként a nyilas hatalom egyik legfontosabb nyugat-dunántúli székhelyén.

Dely Lajos nem volt a holokauszt áldozata, mint ahogyan a sopronkőhidai mártírok vagy a katonaság-megtagadásért a világháború alatt máshol kivégzett magyar Jehova Tanúi sem voltak azok.^[208] Dely Lajos egy náci-barát és totálisan militarizálódott országban hatalomra került nyilas rémuralom áldozata lett. Egy olyan országban lett mártír, ahol a politikai hatalom 1939-től kezdve egyre inkább a katonák kezébe csúszott át, amelynek vezetői a keresztény-keresztyén egyházakkal szoros szövetségben, a zsidók mellett a „szektákkal” is le akart számolni. A Dely fiúkat akkor ítélték el, amikor a háború már egyértelműen elveszett és az ország nagyobbik fele már felszabadult. Sopronkőhidán a nyilas rémuralom ismert alakjai tartották fogva őket is, és olyan személyek által meghozott jogszabályok alapján, olyanok ítékeztek felettük is, akiket később háborús bűncselekmények elkövetéséért elítéltek, kivégeztek vagy emigrációba kényszerültek.

[207] A két Dely fiú nézeteik és magatartásuk alapján ítélve Jehova Tanújának tekintette önmagát és egyházuk is annak tekintette őket akkor is és most is. Véleményem szerint így az utókor is annak tekintheti őket.

[208] A holokauszt egyik áldozatára emlékeztek Sárváron. (Nyugat.hu. 2014. 03. 11.)

Dely Lajos cselekedete „rendszeridegennek” bizonyult: vallási szempontból felekezeten kívüliként kezelték, miközben egy – betiltott – felekezethez tartozott. A katonai nyilvántartásokban honvédként tartják számon, miközben azért halt meg, hogy sohase legyen honvéd. A katona hősök naptára nevű nyilvántartásba^[209] is felvételre került, miközben a katonai szolgálat teljesítésének összes formáját tagadta meg hősiezen. Nem katonaként, hanem polgári személyként halt meg egy politikailag, morálisan és jogi szempontból egyaránt elfogadhatatlan nyilas, statáriális bíraskodás keretei között.^[210]

A hatalom Dely Lajos halott testével sem tudott mit kezdeni. Kivégzése után a „zsidókhöz közel álló” szombatosok közé sorolták őt és ezért az izraelita temetőben temették el. A sárvári zsidóság deportálása és megsemmisítése után jeltelen sírt kapott az elhagyott izraelita temetőben. Mindez jelenti a zsidók sorsában való osztozást is, mint ahogyan az is, hogy emléktáblát kapott – más kivégzett Tanúkkal együtt – a Holokauszt Emlékközpontban.

A Dely fiúk sorsa összefonódott a Szálasi-kormány utolsó időszakának történéseivel és az ország sorsának tragikus alakulásával. Sorsuk messze túlmutat a saját egyházuk mártír- és Sárvár helytörténetén. Emlékük megőrzése elsősorban a saját egyházukon múltott, de sokkal kevesebbet tudnánk sorsukról, ha Almásy Pál alezredes, illetőleg altábornagy nem emlékezett volna meg róluk. Ha egy magas rangú, hivatásos tiszt nem emeli Dely Lajost a sopronkőhidai mártírok sorába.

IRODALOM

- Almásy Pál (1984): *Sopronkőhidai napló*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Arató Lajos (2002): A család nyugalmáért, önként. Kötél általi halál, két héttel az inferno – nyilas uralom – vége előtt. *Zalai Hírlap, Hétféle-Hitvilág*, 57. évf. június 29., 7.
- Balogh Margit (1989): A sopronkőhidai hűtlenek. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102. évf. 3. sz., 428–446.
- Bonhardt Attila (2007): Kisbarnaki Farkas Ferenc és a rendelkezésre álló levéltári dokumentumok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf. 1. sz., 203–219.
- Dirksen, Hans-Hermann (2005): Nem mondták: „Heil Hitler!”. Jehova tanúinak története a Harmadik Birodalomban (ford.: Novák György). In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon – európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 431–447.
- Fazekas Csaba (1996): *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Budapest, TEDISZ-SzPA, (Látószög könyvek).
- Jávor Pál (1987): *Egy színész elmondja...* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Gyula (1964): *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

[209] Hősök naptára. HM Társadalmi Kapcsolatok Hivatala. Háborús Kegyeleti Igazgatóság. Hadisír nyilvántartó. Dely Lajos. http://www.hadisir.hu/hadisir/?kategoria=1&o*=0&bejegyzesek=lista&nev=Dely+lajos&p*=5 (utolsó letöltés 2016. 01. 11.)

[210] Dely Lajos rehabilitálására sohasem került sor, mint ahogyan Dely Józsefnek – a németországi felmentése után – erre nem is volt szüksége.

- Kádár Gyula (1978): *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. II. köt. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Kelemen Roland (2015): A két világháború közötti évtizedek és a második világháború katonai büntető eljárásjoga és igazságszolgáltatása. In: Farkas Ádám – Kelemen Roland: *A polgári Magyarország katonai büntetőjogának és igazságszolgáltatásának történeti vázlata 1867-1944. Tanulmányok a katonai jogtörténet köréből*. Győr, Széchenyi István Egyetem Batthyány Lajos Szakkollégiuma. 123-145.
- Kovács Tamás (2006): A Nemzeti Számkérő Különítmény. *Múltunk*, 65. évf. 3. sz., 71-100.
- Kovács Tamás (2009): Vitéz Kisbarnaki Farkas Ferenc élete. In: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola: Kutatási Füzetek* 15. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 139-157.
- Kovács Zoltán András (2008): *A Szálasi-kormány Belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban*. Budapest, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészdoktori disszertáció.
- Kubinyi Ferenc (1989): Kubinyi Ferenc interjúi Almásy Pál altábornaggyal és Dr. Aranyos Sándor orvos ezredessel. In: Kubinyi Ferenc: „...a ketrecbe engem zártak...” Budapest, Holnap Kiadó, 19-26., 92-103.
- Markos György (1971): *Vándorló fegyház*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Martinkó Károly (2013): *Jehova tanúinak magyarországi története. Történeti áttekintés*. Budapest, magánkiadás.
- Mindszenty József (1989): *Mindszenty József a népbíróság előtt*. A bevezetőt írta és Mindszenty „Emlékiratai”-ből összeállította Békés Gellért. Budapest, Pannon Kiadó.
- MRT (1940): *Magyarországi Rendeletek Tára 1939*. 73. évf. II. köt., Budapest, Magyar kir. Belügyminisztérium.
- MT (1930): *Magyar Törvények. 1930. évi törvények*. Budapest, Révai testvérek kiadása.
- MTt (1939): *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvények*. Budapest, Révai testvérek kiadása.
- Németh Alajos (1993): *Sopron könnyes-véres dátumai*. Sopron, Hillebrand Nyomda Kft.
- Németh Gyula (1980): Részletek a sopronkőhidai fegyház történetéből. *Soproni Szemle*, 34. évf. 1. sz., 1-17.
- Papp Attila (2013): *Rendészeti szervek és erőszakos szervezetek a 20. század első felében, különös tekintettel a nyilasuralom időszakára*. <http://www.kanizsaujsag.hu/hirek/15238/dr-papp-attila-rendeszeti-szervek-es-eroszakszervezetek-a-20-szazad-elso-feleben--kulonos-tekintettel-a-nyilasuralom-idoszakara/> (utolsó letöltés 2016. 09. 04.)
- Rajki Zoltán – Szigeti Jenő (2012): Bevezetés. In: Rajki Zoltán – Szigeti Jenő: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 11-25.
- Révay Kálmán (1946): *Sopronkőhida 1944-45*. 111 vázlat. Budapest, Új idők Irodalmi Intézet RT.
- Simonffy András (1981): *Kompország katonái. Történelmi kollázsregény*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Sz. n. (1996): *Magyarország. Jehova Tanúi évkönyve 1996*. Watctower Bible and Tract Society of New York, INC. Brooklyn, 94-105.
- Szávai Edit (1994): *Sopronkőhida 1944*. Budapest, Kossuth Kiadó Zrt.
- Teleki Éva (1974): *Nyilas uralom Magyarországon. 1944. október 16./1945. április 4*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Vitányi Iván (2014): *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig*. Budapest, Noran Libro.